

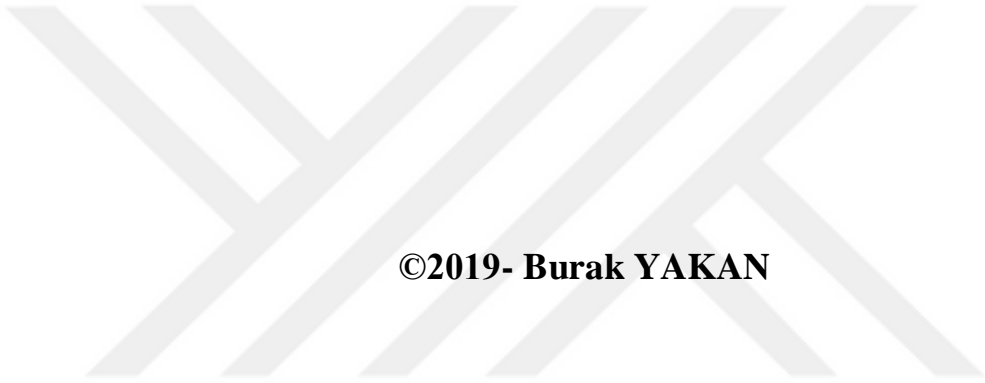
T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

MÖ. 2. VE 1. BİNYILDA KUZEYDOĞU ANADOLU

Burak YAKAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KIRŞEHİR- 2019

©2019- Burak YAKAN

T.C.

KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

MÖ. 2. VE 1. BİNYILDA KUZEYDOĞU ANADOLU

NORTHEAST ANATOLIA IN 2nd AND 1st MILLENNIUM

BC

Hazırlayan

Burak YAKAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

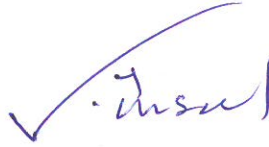
Danışman

Doç. Dr. Veli ÜNSAL

KIRŞEHİR- 2019

KABUL VE ONAY

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi, Burak YAKAN tarafından hazırlanan “MÖ. 2. ve 1. Binyılda Kuzeydoğu Anadolu” adlı tez çalışması 25.07.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından oybirliği/oyçokluğu ile *YÜKSEK LİSANS TEZİ* olarak kabul edilmiştir.

Danışman (İmza)

Doç. Dr. Veli ÜNSAL

Üye..... (İmza)

Dr. Öğr. Üyesi Özlem POYRAZ

Üye..... (İmza)

Dr. Öğr. Üyesi Suzan AKKUŞ MUTLU

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../2019

İmza

Doç. Dr. Hüseyin ŞİMŞEK

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

.../.../2018

Burak YAKAN

İmza

ÖZET

MÖ. 2. VE 1. BİNYILDA KUZEYDOĞU ANADOLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan: Burak YAKAN

Danışman: Doç. Dr. Veli ÜNSAL

2019- (xı+106).

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Jüri

Doç. Dr. Veli Ünsal

Dr. Öğr. Üyesi Özlem POYRAZ

Dr. Öğr. Üyesi Suzan AKKUŞ

Kuzeydoğu Anadolu'nun tarihi çağları ile ilgili olan bu çalışma bölgenin bulunduğu coğrafi konumdan dolayı ayrı bir önem arz etmektedir. Bölge tarih öncesi çağların en başından itibaren yerleşmeye uğramış, özellikle MÖ. 2. ve 1. binyılda Anadolu'nun iki büyük uygarlığı olan Hititler ve Urartular ile bir takım siyasi ilişkileri görülmüştür. MÖ. 2. binyılın ortalarında Hititlerle ilişkilerine rastlanan krallık Hayaşa, MÖ. 1. binyılın ilk çeyreğinde Urartularla ilişkilerine rastlanan krallık ise Diauehi'dir.

Kuzeydoğu Anadolu'da MÖ. 15. yüzyılın sonlarından itibaren ismine rastlanan Hayaşa Krallığı'nın siyasi ve kültürel etkinlikleri, Hitit kayıtlarında yer almaları sonucu aydınlatılabilmektedir. Söz konusu veriler ışığında yüz elli yılı aşkın bir süre boyunca kuzeydoğu Anadolu'da varlıklarını devam ettirdiklerini bildiğimiz Hayaşalılar, Hititlerle olan siyasi ilişkilerine bağlı olarak etki alanlarını ve sınırlarını bu bölgelerin dışına doğru genişletmişlerdir. Bu krallık, Hititlerin istikrarlı bir şekilde izlediği kuzeydoğu politikası sonucu zaman zaman pasif durumda kalmışlar, zaman zaman da Hitit ülkesindeki karışıklıklardan faydalanarak güçlü düşmanlarını uzun süre uğraştırmışlardır.

MÖ. 1. binyılın başlarında Kuzeydoğu Anadolu'ya hâkim olan krallık ise Urartu kayıtlarında Diauehi ve Asur kayıtlarında Dayaeni olarak geçen Diauehi Krallığı'dır. Urartu Devleti kuruluşunu tamamlar tamamlamaz, ekonomik zenginliklere ve stratejik bir konuma sahip olan kuzeydeki, bu topraklara yoğun seferler düzenlenmiştir. Bu bölgeye düzenlenen seferlerin ana amacı, kuzeyin önemli hammadde yataklarını, tarım ve hayvancılık merkezlerini ele geçirmektir. Bu politikalarından anlaşıldığı kadarıyla bölgeye düzenlenen seferler yağma adına değil bölgede kalıcı olmak adına gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmada her iki krallığın kuzeydoğu Anadolu ile olan ilişkileri ayrıntılı olarak ele alınarak bölgenin tarihi çağlardaki durumu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kuzeydoğu Anadolu, Hitit, Urartu, Hayaşa, Diauehi.

ABSTRACT

MÖ. 2. VE 1. BİNYILDA KUZEYDOĞU ANADOLU NORTHEAST ANATOLIA IN 2nd AND 1st MILLENNIUM M. BC.

Thesis

Preparer: Burak YAKAN

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Veli ÜNSAL

2019 – (xı+106)

Kırşehir Ahi Evran University, Institute of Social Sciences

History Department

Jury:

Assoc. Prof. Dr. Veli ÜNSAL

Dr. Öğr. Üyesi Özlem POYRAZ

Dr. Öğr. Üyesi Suzan AKKUŞ

This study, which deals with the historical ages of Northeast Anatolia, is of particular importance due to the geographical location of the region. The region has been inhabited from the beginning of prehistoric times, especially, during the 2nd and 1st millennia BC, a number of political relations were observed with the two great civilizations of Anatolia, the Hittites and the Urartians. In the middle of the 2nd millennium BC, the kingdom Haiasa was found to have relations with the Hittites. In the first quarter of the first millennium, the kingdom, which had relations with the Urartians, was Diauehi.

Light has been shed on the political and cultural activities of the Haiasa Kingdom, whose name we encounter towards the end of the 15th century BC., owing to logs about them in Hittite records. In consideration of such data, it has been discovered that the Haiasaians, expanded their borders and territory of influence according to political relations with the Hittite. This kingdom remained passive from time to time due to northeastern politics pursued consistently by the Hittites, while at times they exploited disorder in the Hittite country and created long-lasting trouble for their powerful enemies.

The Diauehi Kingdom that dominated Northeast Anatolia at the beginning of the first millennium BC. was the Diauehi Kingdom in the Urartian records and Dayaeni in the Assyrian records. As soon as the Urartian State was completed, organized various military campaigns against these territories to the north, which enjoyed economic riches and a critical strategic location. The main purpose behind these campaigns against this region, which is generally included within the boundaries of the land of Diauehi, was to capture the important raw material deposits and centers of agricultural and animal husbandry in the north. As understood from these policies pursued, these campaigns were carried out to gain a permanent hold over the region, not simply for the sake of loot.

In this study, the relations of both kingdoms with northeastern Anatolia will be discussed in detail and the situation of the region in historical ages will be tried to be revealed.

Keywords: Northeast Anatolia, Hittites, Urartians, Haiasa, Diauehi.

ÖNSÖZ

Bu çalışmada yerli ve yabancı birçok bilim adamı tarafından Kuzeydoğu Anadolu'ya yerleştirilen Hayaşa ve Diauehi Krallıklarının varlıkları ele alınmaya çalışılacaktır.

Çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Kuzeydoğu Anadolu'nun MÖ. 2. binyıldaki durumu, ikinci bölümde ise bölgenin MÖ. 1. binyıldaki durumu incelenecektir. Bölge MÖ. 2. binyılın ortalarından itibaren Hayaşa krallığı adı verilen bir siyasi organizasyona ev sahipliği yapmıştır.

MÖ. 15. yüzyıldan itibaren Hitit metinleri sayesinde Kuzeydoğu Anadolu'daki varlıklarına rastladığımız Hayaşa Krallığı, Rize'den Giresun'a kadar uzanan sahil şeridinin iç kesimi ile Erzurum-Erzincan-Bayburt arasında kalan topraklarda egemenliklerini korumuşlardır.

Çalışmanın birinci bölümünün başlarında Hitit metinlerinde geçen coğrafi terimler ve bölgedeki arkeolojik veriler vasıtasıyla Hayaşa Krallığının coğrafi konumu ele alınarak bölgenin öneminden kısaca bahsedilmiştir.

Hayaşa Krallığı'nın, sahip olduğu bu coğrafi konum, Hayaşalıların eski Anadolu'nun en güçlü devletlerinden biri olan Hititleri, yaklaşık yüzelli yıl boyunca nasıl uğraştırdığının anlaşılmasına da katkı sağlamıştır. Bu bölümün ilerleyen kısımlarında ise Hayaşa-Hitit siyasal ilişkilerine, Hayaşa ve Hitit krallarının karşılıklı temaslarına, Hitit metinlerinde geçen kayıtlar ile konu hakkında daha önce yapılmış inceleme eserlerden faydalanarak Hayaşa Krallığının siyasi yapılanması aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bu bölümde ele alınan bir başka konu ise Hayaşa Krallığının Hitit kayıtlarında yer alması ve bölgenin tarihi çağlarla tanışmasını sağlamalarıdır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise MÖ. 1. binde bölgeye hâkim olduğu bilinen Diauehi Krallığı'nın siyasi yapılanması ve Urartu Devleti ile olan ilişkileri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bölgenin tarihi yol ağı üzerinde ve stratejik bir öneme sahip olması Urartu Devletinin kuruluşundan itibaren bu alana özel bir ilgi duymasına sebep olmuştur. Ayrıca bu krallığın zengin yeraltı kaynaklarına sahip olması da Urartu Devletinin bölgeye sürekli ve yoğun seferler düzenlemesinin bir

başka sebebidir. Bu seferlerin sonucunda Diauehi Krallığı etkisiz hale getirilmiş ve bölge uzunca bir süre Urartu egemenliğine girmiştir.

Çalışmanın ortaya çıkışında, bana zamanının önemli kısmını ayıran, bilgisiyle beni sürekli yönlendiren hocam, danışmanım, Doç. Dr. Veli ÜNSAL'a sonsuz teşekkür ederim.

Kırşehir-2019

Burak YAKAN

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	iii
BİLDİRİM	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ	vii
KISALTMALAR	xi
BİRİNCİ BÖLÜM	1
1. KUZEYDOĞU ANADOLU’NUN TARİHİ ÇAĞLARI	1
1.1. MÖ. 2. BİNDE KUZEYDOĞU ANADOLU	4
1.1.1. Hitit Devleti ve Kuzeydoğu Politikası	6
1.1.2. Hayaşa-Azzi Krallığı	13
1.1.2.1.Hayaşa-Azzi Krallığının Konumu ve Yayılım Alanı	15
1.1.2.2. Hayaşa – Hitit İlişkileri ve Hayaşa Krallığının Siyasi Tarihi	23
1.1.2.2.1.Karanni Döneminde Hayaşa Krallığı.....	24
1.1.2.2.2. Mariya Döneminde Hayaşa Krallığı.....	26
1.1.2.2.3. Hukkanas Döneminde Hayaşa Krallığı.....	29
1.1.2.2.4. Anniya Döneminde Hayaşa Krallığı.....	33
İKİNCİ BÖLÜM	39

2. MÖ. 1. BİNDE KUZEYDOĞU ANADOLU VE URARTULAR	39
2.1.URARTU DEVLETİNİN KURULUŞU VE KUZEY POLİTİKASI	45
2.1.1. Urartu Devletinin Kuruluşu	45
2.1.2.Urartu Devletinin Kuzey Politikası.....	53
2.1.3.Diauehi Krallığı Dönemi	69
2.1.3.1.Diauehi'nin Konumu ve Yayılım Alanı	69
2.1.4.Diauehi-Urartu İlişkileri.....	73
2.2.URARTU KRALLIĞININ YIKILIŞI.....	75
SONUÇ.....	84
KAYNAKLAR	88
ÖZGEÇMİŞ	105

KISALTMALAR

Kisaltmalar	Açıklamalar
AST	Araştırma Sonuçları Toplamı
Çev	Çeviren
DiE	Devlet İstatistik Enstitüsü
KST	Kazı Sonuçları Toplamı
MÖ.	Milattan Önce
MTA	Maden Teknik ve Arama Genel Müdürlüğü
TAY	Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri
vb	ve benzeri
vd	ve devamı
vdd	ve devamının devamı

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KUZEYDOĞU ANADOLU'NUN TARİHİ ÇAĞLARI

Tarihi devirlerin yazı ile başlaması ve yazının tarihöncesi ile tarihi çağlar arasındaki sınırı ortaya koyması, bizi zaman karmaşasından kurtarmıştır. Anadolu MÖ. 2. bin yılbaşlarında yazıyla tanışmıştır.

Anadolu'daki ilk yazılı vesikalar Kayseri yakınlarındaki Kültepe'de (Baydur, 1970: 37 vdd) bulunmuştur¹. Asurlu tüccarlar Anadolu'nun kültürel ve ekonomik hayatını canlandırdıkları gibi Grek kolonizasyonlarından yaklaşık 1000 sene önce geniş ve kapsamlı ticaret merkezleri kurmuşlardır (Ünal, 1997: 341-356). Kültepe'den çıkarılan bu tabletlerin sayıları 20.000'i bulmaktadır (Sevin, 2003: 154).

MÖ. 2. bin yılın ilk yarısında, Orta Anadolu'ya kadar yayılan Asurlu tüccarlara ait ticari vesikalar olduğu ve Anadolu-Asur arasındaki ticaret yolunu güvence altına alarak bu ticari faaliyetleri daha rahat sürdürmek adına karşılıklı şartlarda antlaşmalar yapıldığı bilinmektedir (Sever-Çeçen 2000, 167-176.). Yine tüccarlar arasında halledilemeyen anlaşmazlıklarla ilgili mahkeme kayıtları (Bayram 2000, 29-48) ve hemen hemen her konuda vesikalara rastlanmıştır.

Hitit kralları arasında en çok belge bırakan Mursili II (MÖ. 1345–1315), hem kendi dönemindeki hem de kendinden önceki [Tuthalya III (MÖ. 1400–1381) ve Şuppiluliuma I (MÖ. 1380–1345)] olayları açıklayan siyasi gelişmelere önemli ölçüde ışık tutan bilgiler vermiştir (Güterbock 1943, 178).

¹ Kültepe'de gerçekleştirilen kazıların sonuçları için bk., Özgüç 1953, 101-108.; Özgüç 1954, 357-372.; Özgüç 1955_a, 55-63.; Özgüç 1955_b, 445-452.; Özgüç 1956, 38-39.; Özgüç 1957, 44-45.; Özgüç 1958, 26-27.; Özgüç 1959_a, 1 vdd.; Özgüç 1959_b, 26-27.; Özgüç 1962, 43-44.; Özgüç 1964, 95-96.; Özgüç, 1988, 11-14.; Özgüç 1999, 7 vdd.; Emre 1988, 15-17.

Konu bu açıdan ele alındığında, Hititlerin başkenti Hattuşaş'ta (Boğazköy) ortaya çıkarılan çivi yazılı tabletler², Hayaşalıların siyasi tarihi, toplum yapıları ve Hitit-Hayaşa ilişkileri hakkında aydınlatıcı bilgiler verirler. Özellikle Mursili II'ye ait bu bilgilerin Hitit arşivine dayanması, bunların doğrulanabilme olanağını ortadan kaldırmaktadır.

MÖ. 15. yüzyılın sonlarından itibaren kuzeydoğu Anadolu'da ortaya çıkan Hayaşa krallığı³, dönemin üç büyük devletinden biri olarak kabul edilen Hititlerin istikrarlı bir şekilde izlediği doğu ve kuzey politikaları sonucu zaman zaman geri çekilmişlerdir. Ancak Hitit ülkesinde iç barışın bozulduğu ve taht mücadelelerinin başladığı zamanlarda batı komşuları Kaşkalarla⁴ birlikte Hitit topraklarını yağmalamaya çalışmışlardır.

Bu durum Hayaşalıların nüfus potansiyeli ve savaşma kabiliyetleri yanında yerleştikleri toprakların jeomorfolojik yapısı ile yakından alakalıdır. Çünkü çağlar boyunca Hititler en güçlü dönemlerinde bile Fırat Irmağının kaynağına kadar ilerleyememişler ve Hayaşa'yı itaat altına alamamışlardır.

Bu da Kuzeydoğu Anadolu'nun yer aldığı coğrafyadaki bu toprakların engebeli arazisi ve iklim şartları açısından bölge insanını düşmanlarına karşı koruyan unsurların başlıcasıdır (Pehlivan 1985, 61-62.; Pehlivan 1994, 329-33).

² Hitit dilinin kökeni, fonetik özellikleri ve morfolojisi hakkında kapsamlı bilgi için bk., Dinçol 1970, 45 vdd.

³ Hayaşa ülkesi ve Hayaşa-Hitit ilişkileri hakkında geniş bilgi için bk., Cavaignac 1930, 15-17.; Forrer 1931, 1-24.; Contenau 1934, 165 vd.; Delaporte 1936, 78 vdd., 114 vd.; Adontz 1946, 28 vdd.; Goetze 1946, 165-168.; Gurney 1948, 40-44.; Kinal 1953, 5.; Garstang-Gurney 1953, 29, 32, 36.; Goetze 1957, 135 vd.; Koşay-Turfan 1959, 354-355.; Jahukyan 1961, 353-405.; Cornélius 1964, 13.; Koşay 1964, 93.; Koşay-Vary 1964, 6, 9.; von Schuler 1965_a, 13 vdd.; Goetze 1967, 95-141.; Dinçol 1982, 37-38.; Koşay 1984, 25.; Pehlivan 1984, 53 vdd.; Memiş 1989, 52, 58.; Kinal 1991, 109, 140.; Pehlivan 1991_a, 29.; Pehlivan 1994, 329-332.; Umar 1999, 118, 133.; Ceylan 2001_a, 37-38, 68.; Erkmen et al 2002, 73.; Güneri 2002, 3.; Ünal 2002, 157-159.; Ünal 2003_a, 53.; Bu konudaki en yeni ve en kapsamlı çalışma için bk., Pehlivan 1991_b, 14 vdd.

⁴ Karadeniz sahil şeridinde Kastamonu, Sinop ve Ordu bölgesinde yerleşen bu savaşçı toplum hakkındaki Hitit arşiv kayıtlarının tercümesi yapılmıştır. von Schuler 1965_a; Kaşkalarla ilgili diğer yayınlar için bk., Goetze 1967, 88-89.; Memiş 1989, 28-29.; Memiş 1990_b, 103-110.; Pehlivan 1991_a, 227-50.; Murat 1998, 435-443.; Ünal 2003_a, 48 vdd.

Hayaşa ülkesi ve insanları⁵, kuzeydoğu Anadolu'nun tarihinde ayrı bir yer işgal eder. Bunun sebebi, yukarıda bahsedildiği gibi Hitit kayıtlarında isimlerine rastlanmalarının sonucu olarak bölgenin tarih çağlarının başlamasına yol açmışlardır. Hayaşalılardan bahseden bu belgeler kuzeydoğu Anadolu ile ilgili en eski kayıtlardır.

Adı geçen çivi yazılı belgelerden de anlaşılacağı gibi, Hititler, asıl topraklarına komşu olan diğer Anadolu topraklarını, *Yukarı Memleket* (KUR.URU.UGU-Tİ) ve *Aşağı Memleket* (KUR.URU.SAP Lİ-Tİ) ismi ile iki büyük bölüme ayırmışlardı⁶.

Buradan hareketle Kuzeydoğu Anadolu'da yer alan Hayaşa-Azzi Krallığının çekirdek toprakları, Yukarı Memleket'e çok yakın olan coğrafi bir alanda yer almaktaydı. Yukarı Memleket kuzeyden Kaşka, Kuzeydoğu ve doğudan da Hayaşa toprakları ile çevriliydi. Hititlerin ayırdığı bu iki bölge arasında pek çok siyasi ve etnik kavim yer almaktaydı.

⁵ Hititlere göre daha geri kalmış oldukları bilinen ve Hitit kayıtlarında *dampupi*, az medeni/bayağı, olarak tarif edilen Hayaşa insanları, üzerinde yaşadıkları coğrafyanın kendilerine sunduğu savunmaya yönelik sert yaşam şartlarından dolayı böyle adlandırılmış olmalıdırlar. Koşay ise, Hititlerin Kuzeydoğu sakinlerinden Hayaşalıları vahşi göstermelerinin nedenini iki kavim arasındaki örf ve adet farklılıkları ile açıklar. Koşay 1964, 93.; Koşay-Vary 1964, 9.

⁶ Çeşitli Hitit tabletlerinde ele geçen bu terimlere, Tuthalya III'nin ölümünden sonra Anadolu da meydana gelen ayaklanmalarda ve Hitit topraklarının bir kısmının işgalinden bahseden Hattusili III'e ait bir tablette, rastlanmıştır. Garstang 1943, 37 vd.; Garstang-Gurney 1959, 29 vd., 63 vd.; von Schuler 1965_a, 13-14.; Gurney 1973_b, 681-682.; Anadolu kaynaklarındaki "Yukarı Memleket ve Aşağı Memleket" terimi için bk., Kinal 1953, 7.;

1.1. MÖ. 2. BİNDE KUZEYDOĞU ANADOLU

MÖ. 2. binyıldan itibaren bölgedeki kısmi kuraklığa⁷ ve Kafkas geçitlerini kullanarak Anadolu'ya ulaşan yeni göç dalgasına bağlı olarak⁸, yüzyıllar boyu sürdüğü bilinen ve güney istikametinde gerçekleşen Hurrilerin göç hareketleri daha da fazlalaşmıştır. Hurrilerin bu yer değiştirmeleri sonucu, göç yolları üzerinde bulunan ve Mezopotamya ile Anadolu-Asur arasında devam eden ticari faaliyetler kesintiye uğramış ve Asur Ticaret Kolonileri Çağı sona ermiştir⁹.

Bu gelişmelerin bölgenin siyasi ve kültürel yapısında önemli bazı değişiklikler meydana getirdiği bilinmektedir. Bu gelişmelere tanıklık edecek tarihi ve arkeolojik verilere ancak MÖ. 15. yüzyılda rastlanmaktadır.

Doğu ve kuzeydoğu Anadolu'nun tarih öncesi çağları için çok önemli bir geçmişe sahip, Karaz Kültürünün taşıyıcısı olarak kabul edilen Hurrilerin göçlerinden, bölgede Urartu krallığının siyasi varlığının ortaya çıkmasına kadar iki kültür arasındaki geçen süre (MÖ. 2. binin ortası) içerisinde, bölgede ne olup bittiği hakkında arkeolojik materyalin bulunmaması veya doğru değerlendirilememesinden kaynaklanan bir takım sorunlar mevcuttur.

Belki de bölgedeki yerli halk, bazı bilim adamlarına göre savaş veya kargaşa nedeniyle yüksek yaylalara çekilmiştir (Erzen 1992, 20).

⁷ Pehlivan'a göre, Hurrileri göçe zorlayan en önemli sebep, artan nüfusu barındıracak tarım alanlarının ve hayvan sürülerini barındıracak otlakların yetersizliğidir. Ayrıca, Pehlivan, bu konuda kesin olarak kanıtlanamamakla birlikte geçici bir kuraklığın da göz ardı edilmemesi gerektiğini ifadelerine ekler. Pehlivan 1994, 329, dph. 19.

⁸ Hurrilerin Anadolu üzerinden gerçekleşen göçleri sonunda, Hint-Avrupa kökenli Hititler Anadolu'da önemli bir güç haline gelmişlerdir. Goetze 1957, 82 vdd.

⁹ Orta Anadolu'da gerçekleşen faal ekonomik, sosyal ve siyasi hayat birçok çalışmaya yansımıştır. Baydur 1970, 37 vdd.; Bilgiç et al 1990, 15 vdd.; Bilgiç-Bayram 1995, 5 vdd.; Bayram-Çeçen 1995, 1-12.; Özgüç 1999, 7 vdd.; Kültepe'den çıkan çeşitli konulardaki vesikalar için bk., Güneri 1996, 25-37.; Günbattı 1997, 131-155.; Ünal 1997, 341-356.; Bayram 1997, 41-66.; Sever 1997, 291-299.; Çeçen 1998, 119-124.; Albayrak 2000, 1-27.; Sever-Çeçen 2000, 167-176.; Şahin 2000, 237-244.

Önasya'nın diğer kesimlerine, özellikle merkezi Anadolu'ya göre, kuzeydoğu Anadolu'nun tarihi çağları biraz daha geç başlamıştır.

Kuzeydoğu Anadolu tarihinin problemleri arasında kabul edilen ve karanlık çağ olarak adlandırılan bu dönem, özellikle MÖ. 2. binyıl ortalarında bölgedeki varlığı artık bilinen Hayaşa krallığının siyasi ve kültürel etkinliklerinin Hitit kayıtlarında yer almaları sonucu aydınlatılabilmektedir.

Söz konusu veriler ışığında yüz elli yılı aşkın bir süre boyunca bölgede varlıklarını devam ettirdiklerini bildiğimiz Hayaşalılar, Rize'den Giresun'a kadar uzanan sahil şeridinin iç kesimi ile Erzurum-Erzincan-Bayburt arasında kalan topraklarda egemenliklerini korumuşlardır¹⁰.

Bir başka deyişle Kelkit-Karasu Vadisi'nin sınırladığı bölgeyi yurt edinmişler, Hititlerle olan siyasi ilişkilerine bağlı olarak etki alanlarını ve sınırlarını bu bölgelerin dışına doğru genişletmişlerdir.

Kuzeydoğu Anadolu'nun stratejik kesimlerini kontrol altında tutmuş gibi görünen, Hitit'lere karşı güçlü bir mücadele sergilemesi ve yayıldığı coğrafyanın genişliği bakımından Hayaşalılar¹¹ ve ülkesi, son derece ciddiye alınması gereken bir krallıktır.

¹⁰ Hayaşa topraklarının Bayburt'u kapsadığına dair çalışmalar için bk., Pehlivan 1984, 60.; Pehlivan 1991b, 20-21.; Pehlivan 1994, 329.

¹¹ Kökenleri tartışma konusu olan Hayaşalıların konuştuğu dilin birkaç kelimesine bakarak, doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak, Hint-Avrupa dil grubu ve Ermenice ile ilişkilendirilmeye çalışılmaktadır. Jahukyan 1961, 353-405.; Bu bakış açısı arkeolojik ve tarihi verilere de ters düşmektedir. Bölgede, M.Ö. III. binyıl başlarından itibaren etnik tanımı ile Hurri, coğrafi tanımı ile Karaz Kültürü hâkim kültürdür. Bir başka ifade ile bu topraklar uzun yıllar boyunca Hurrili kültürlerin etkisi altındadır. Pek çok bilim adamı, Urartu halkının gerek dil gerekse mevcut örf ve adetlerle Hurri köklerinden geldiğine inanmaktadır. Hayaşa halkı, M.Ö. III. binyıl ortalarından itibaren kuzeydoğu Anadolu'da görünerek, dönemin merkezi yapıya sahip devleti Hititleri yaklaşık yüz elli boyunca uğraştırmışlar, kendilerinden sonra bölgede ortaya çıkacak olan ve köken olarak kendilerine yakınlığı ile bilinen Urartu öncesi gruplara öncülük etmişlerdir. Güneri 2002, 3, dpn. 3.; Koşay 1984, 25.

1.1.1. Hitit Devleti ve Kuzeydoğu Politikası

Konumuz ve araştırma sahamızla yakından ilgili olmamasına rağmen, kuzeydoğu Anadolu'nun tarihi çağları hakkında bilgi veren en erken verilere Hitit kayıtlarında rastlanmasından dolayı, bu başlık altında ele alınacak konular Hititlerin bu bölgeyle ilişkileri kapsamında değerlendirilecektir. Ayrıca yine bölgenin Hititler ile ilk temasına kadar geçen zaman zarfındaki olaylara, Hitit krallarının faaliyetleri çerçevesinde değinilecektir.

Hitit Devleti tarihi, bir taraftan Boğazköy'de bulunan Hitit Devlet arşivi vesikaları ve kazıların verdiği arkeolojik malzemelerle diğer taraftan, siyasal ve kültürel ilişkilerde buldukları komşu memleketlerin yazılı vesikalarında verilen bilgiler ile karşılaştırılabilirler. Eski Devlet zamanından kalan vesikalar çok az sayıdadır. En çok vesika ise Büyük İmparatorluk zamanından elde edilmiştir¹². Geç Şehir Devleti vesikaları ise daha çok Hitit hiyeroglif yazısı ile yazılı büyük anıtlardır. Bu yazı henüz tamamıyla okunamadığından bu beylikler hakkında çağdaş Asur krallarının ne gibi bilgiler verdikleri henüz bilinmiyor.

Bilindiği gibi, Anadolu'da ilk siyasi birlik, MÖ. II. binyılda, Kızılırmak kavsi içerisinde kurulan ve başkenti Hattuša¹³ olan Hitit krallığı tarafından sağlanmıştır.

Hitit ülkesinin kuzey-kuzeydoğusunda Kaşka, doğusunda Hayaşa-Azzi, güneybatısında Arzava ve doğu-güneydoğusunda Hurri gibi düşman memleketler yer almaktaydı (Cornelius 1958, 2-51).

¹² Boğazköy'de keşfedilen Hitit devleti arşivi vesikaları Berlin Müzesi tarafından "Keilschrift-Urkunden aus Boğazköi = KUB" ve Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient Gesellschaft tarafından "Keilschrift-texte aus Boğazköi = KBo" adı altında iki büyük seri içinde çıkarılmıştır.

¹³ Hattuša adı ve kenti hakkında bk., Savaş 1998, 505-513.; Kentin konumu ve tarihçesi için bk., Bittel 1970, 24 vdd., Fig. 3.; Schirmer 1982, 16-24, Şek. 4a, 4b, 6a, 6b, 8a, 8b, 11.; Seeher 2002, 156-163.

Kültepe vesikaları arasında, Hititçe isimlere rastlanmasının sonucu olarak Hititlerin bu dönemin sonlarına doğru (MÖ. 19. yüzyıl), Anadolu'ya gelmiş oldukları sonucuna ulaşılmıştı. Barışçı bir şekilde Anadolu'ya gelen bu kavmin hangi yolu kullandıkları hakkında üç farklı görüş mevcuttur. İlk görüş bütün Hind-Avrupalı kavimler gibi Hititlerin batıdan, boğazlar üzerinden Anadolu'ya geldikleri yönündedir (Goetze 1957, 10). Bu teze karşı çıkan ikinci görüş, Hititlerin Anadolu'ya Kafkaslar üzerinden gelip, Yeşilirmak bölgesinde bir süre kaldıktan sonra Kızılırmak kavsi içerisine yerleştikleri iddiasındadır (Sommer 1947, 3-8). Son görüş ise Hitit keramiğinin, Khirbet Kerak keramiğine benzetilmesinden dolayı, Hititlerin Anadolu'ya Kuzey Suriye üzerinden geldikleri yönündedir (Wooley 1953, 32-35).

Hititler Anadolu'ya nereden gelirlerse gelsinler, Asur Ticaret Kolonileri çağından (MÖ. II. binyıl başlarından) itibaren orta Anadolu'ya yerleşerek bu topraklar üzerinde MÖ. VII. yüzyıla kadar siyasi varlıklarını korumuşlardır.

Koloni çağında Anadolu'nun siyasi durumu gevşek bir yapıya sahipti. Bir başka ifade ile bu dönemde güçlü merkezi bir otorite mevcut değildi. İşte, kökeni orta Anadolu'daki Kuşşara kentine dayanan merkezi bir devlete doğru ilk adımlar Pithana oğlu Anitta ile atıldı. Neşa/Kültepe (Kinal 1971, 5), Zalpa ve Hattuş'u eline geçiren Anitta, *Büyük Kral* unvanını kullanmaya başlıyordu (Dinçol 1982, 26.; Memiş 1989, 35-36.; Kinal 1991, 85.; Akurgal 1995, 53.; Lloyd 1998, 31).

Anitta (yaklaşık MÖ. 1750-?) ile Hattuşili I (MÖ. 1660–1630) arasında üç ya da dört kralın egemen olduğu artık bilinmektedir. Bu süre içerisinde, Hitit dinsel inançlarına göre öldükten sonra tanrı olan krallar için yapılacak kurbanları düzenleyen *kurban listeleri* olarak değerlendirilen belgelerde Kantuzili, Tuthaliya,

Paşarruma, ve Pawahtelmah/Papahdilmah'ın isimlerine rastlanması bu iki kral arasındaki boşluğu doldurmaktadır. Böylece Hint-Avrupalı Hititlerin hangi aşamalardan geçtikten sonra, merkezi otoriteyi güçlendirerek bir devlet kurdukları ortaya çıkmaktadır (Dinçol 1982, 29.; Memiş 1989, 39.; Kınal 1991, 85-86.; Akurgal 1995, 54.; Akurgal 1999, 55.; Umar 1999).

Eski Hitit devletinin ilk kralı Hattuşili I (Labarna) eski bir Hatti beylik merkezi olan Hattuşa'yı başkent yaparak kente Hattuşa, kendine de Hattuşalı anlamına gelen Hattuşili adını vermiş ve Hitit devletini resmen kurmuştur¹⁴.

Hitit devleti kuruluş evresini tamamlar tamamlamaz ekonomik gücünü artırmak için zengin alanlara yönelik bir genişleme süreci izlemeye başlamıştır (Otten 1969, 363). Hattuşili I ilk seferlerini Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'ya düzenlemiştir (Cornelius 1973, 103). Bu seferler sonucunda ilk olarak günümüzde Hatay sınırları içerisinde kalan ve Hititlere Kuzey Suriye kapılarını açan Alalakh/Tell Açana alınmıştır (Gurney 1973_a, 244.; Lloyd 1998, 33). Alalakh'ın ardından Hahhu ile Haşşu'nun ele geçirilmesinin bir başka önemi ise bölgeden altın ve gümüşten oluşan zengin ganimetlerin elde edilmesidir. Hattuşili I bir belgede kendisi gibi Akad kralı Sargon'un da Fırat Irmağını (Purat) geçtiğinden bahseder. Hattuşili I ile Akad kralı Sargon arasında 7 yüzyıllık bir zaman zarfı bulunmaktadır. Bu kayıtların Hititlerdeki tarih bilincini (Güterbock 1943, 177-181) gözler önüne sermesi bakımından da önemlidir. Kuzey Suriye seferi sırasında yaralandığı tahmin edilen Hattuşili I sağlığında vasiyetname bırakarak, isabetli bir kararlar Murşili I.'i

¹⁴ Labarna ile Hattuşili I'ın aynı şahıs olup olmadığı hakkında bilim adamları farklı görüş belirtmişlerdir. Aynı şahıs olduğu yönündeki görüşler için bk., Dinçol 1982, 28.; Memiş 1989, 39-40.; Umar 1999, 115, 131.; Memiş 1994, 367.; Sevin 2003, 163.; Ünal 2002, 66.; Farklı şahıs oldukları yönündeki görüşler için bk., Kınal 1991, 85-86.; Akurgal 1995, 55.; Akurgal 1999, 56.; Lloyd, farklı şahıslar oldukları görüşünü Labarna'dan sonraki tüm kralların "Labarna" unvanını kullanmalarına dayandırır. Lloyd 1998, 32.

(MÖ. 1630–1600) veliaht tayin eder (Dinçol 1982, 29.; Sevin 2003, 167.; Memiş 1989, 41.; Umar 1999, 117.; Akurgal 1995, 55-56).

Murşili I. öncelikle, Hattuşili I'in yayılma siyasetinin devamı olan Halpa/Halep üzerine, ardından Babil'e askeri sefer düzenlemiştir. Bu dönemde Kuzey Suriye'nin alınması Hititlere Mezopotamya kapılarını açan en büyük etken olmuştur. Babil'in fethedilmesi¹⁵ Hititleri Ön Asya'nın en güçlü devleti yapmanın yanında birçok ganimet elde edilmesini de sağlamıştır. Murşili I askeri faaliyetler yüzünden uzun süre Hattuşa'dan uzak kalmış bu da yakınlarının komplolarına maruz kalmasına neden olmuştur. Bu komplolar aynı zamanda Hitit devletinin de bir kargaşa dönemine içine girmesine ve kazanılan toprakların bir kısmının kaybedilmesine neden olmuştur (Kınal 1971, 7.; Dinçol 1982, 30.; Memiş 1989, 42-43.; Akurgal 1995, 61-62.; Umar 1999, 117).

Eski Hitit devletinin son kralı Murşili I'den sonra Hitit tahtına sırasıyla, Hantili I (MÖ. 1600–1570), Zidanta I (MÖ. 1570–1560), Ammuna (MÖ. 1560-1540), Huzziya I (MÖ. 1540-1535), Telepinu (MÖ. 1535-1510), Alluvamna (MÖ. 1510-1500), Hantili II (MÖ. 1500-1490), Zidanta II (MÖ. 1490-1480) ve Huzziya II (MÖ. 1480-1460) geçmişlerdir. Bu krallar sadece, Hitit devletinin mevcut durumunu korumak ölçüsünde başarılı olmuşlardır.

Bu krallardan sonra başa geçen ve Büyük İmparatorluk döneminin ilk krallarından olan Tuthaliya II (MÖ. 1460–1440), Hitit devletini eski gücüne tekrar ulaştırma yönünde adımlar atarak, ilk etapta devletin batıdaki egemenlik ve güvenliği sağladı. Daha sonra ise, Hitit devletinin geleneksel politikası olan Kuzey Suriye ile

¹⁵ Babil'in Hititler tarafından fethi konusunda farklı görüşler mevcuttur. Otten, Babil'in M.Ö. 1531 de alındığını belirtirken, Otten 1969, 365., Kınal, Memiş ve Akurgal, fetih tarihini M.Ö. 1550 olarak kaydederler. Kınal 1971, 7.; Memiş 1989, 38.; Memiş 1994, 368.; Akurgal 1995, 61.; Dinçol, bu tarihi M.Ö. 1594 olarak verirken, Dinçol 1982, 30., Sevin ve Lloyd, Dinçol'un verdiği tarihe yakın bir tarihle M.Ö. 1595 tarihine işaret eder. Lloyd 1998, 34.; Sevin 2003, 167.

ilgilendi. Tuthaliya II ile Halep kralı arasında daha önce yapılan anlaşmayı Halep kralı bozmuş ve Mitanni, bazı kayıtlarda geçen adı ile Hanıgalbat, kralıyla barış imzalamıştı. Böylece, Hititlerin Kuzey Suriye üzerindeki yayılma siyasetine bağlı olarak Hitit-Mitanni ilişkileri, başlamış oluyor ve buranın ağırlık noktasını Halep bölgesi oluşturuyordu. Halep, hem Hitit hem de Mitanni devleti için önemli bir etki alanı olduğundan her iki devlet burayı elde tutmak istiyorlardı. İki devlet arasında sürekli el değiştiren Kuzey Suriye, Tuthaliya II'nin ölümü ile Mitanni krallığına bağlanıyordu (Dinçol 1982, 33-34.; Memiş 1989, 46-48.; Akurgal 1995, 67-68.; Akurgal 1999, 70.; Umar 1999, 120). Tuthaliya II'nin tahta çıkmasının diğer krallardan farklı bir üslup ile anlatılması Hitit tahtında bir sülale değişikliğinin meydana geldiğini (Von Schuler 1965_a, 17) ve onun bir usurpator¹⁶ olduğu fikrini akla getirmektedir (Goetze 1930, 24).

Tuthaliya II'den sonra başa geçen Hitit kralları Arnuwanda I (MÖ. 1440-1420), Hattuşili II (1420-1400) ve Tuthaliya III (MÖ. 1400-1381), dönemde krallık çok güçsüzleşerek, her yandan saldıran düşmanlar ve devlete başkaldıran bağımlı halklar karşısında çok zayıf düşmüştür.

Bu krallardan Arnuwanda I döneminde Hititlere kuzey komşuları Kaşkalar tarafından yoğun saldırılar başlamıştır. Dolayısıyla Hitit-Kaşka ilişkilerinden bahseden ilk kayıtlar Arnuwanda I'e aittir (Von Schuler 1965_a, 29-33.; Ünal 2003_a, 62). Kaşkalarla başa çıkamayan (Otten 1969, 361-362.; Ceylan 1994, 56-57.) Arnuwanda I ve karısı Aşmunikal çareyi tanrılarına yalvarmakta bulmuşlardır¹⁷. Kuzeyden gelen Kaşka tehlikesi Hattuşili II ve Tuthaliya III döneminde de devam etmiş, Tuthaliya III kuzeyde Kaşkalar, güneyde Arzava ve güneydoğuda Halep

¹⁶ Kelime anlamı "yasadışı" olan bu sözcük, burada Tuthaliya II için hakkı olmadan tahta yasadışı yollardan çıkmasından dolayı kullanılmıştır.

¹⁷ Arnuwanda-Aşmunikal dua metninin içeriği hakkında daha geniş bilgi için bk., Ceylan 1996, 1-12.

krallıklarına karşı Hattuşa'nın çıkarlarını korumaya çalışmıştır (Güterbock 1956, 65). Tuthaliya III'ün krallığının son yıllarında Yukarı Memleketin bir bölümünü yağmalayarak önemli kült merkezi olan Samuha'nın¹⁸ kapılarına kadar ulaşan Hayaşa saldırısı ile uğraşmıştır. Tuthaliya III hastalandığı zamanlarda yerine oğlu Şuppiluliuma I'i prensliğe getirmiştir. Bu genç prens önce, Kaşka ve Hayaşa akınlarından Samuha'yı korumak için şehir surlarını onartmış ve şehri güvenlik altına almıştır. Daha sonra Kaşka ile onların müttefik ve komşuları olan Hayaşalıları yenilgiye uğratarak buradan elde ettiği ganimetleri Samuha'ya getirmiştir (Delaporte 1936, 78.; von Schuler 1965_a, 35). Samuha kuşatmasının Şuppiluliuma I tarafından bertaraf edildiği, Hayaşa ordusunun kuzeydoğu istikametinde çekilmeyi tercih ettiği ancak Kummuha (Kemah) önlerinde iki ezeli düşman arasında önemli bir savaşın meydana geldiği belirtilmektedir¹⁹.

Tuthaliya III'ün son günlerinde Kaşkalar, Hitit topraklarının içlerine kadar sokulmayı başarmışlar, devletin düştüğü bu zor durum Şuppiluliuma I'in (MÖ. 1380–1354) tahta çıkışına kadar sürmüştür (Memiş 1990_b, 107.; Akurgal 1995, 74.; Umar 1999, 120).

Hitit tarihinin en güçlü ve en başarılı devlet adamı hiç kuşkusuz Şuppiluliuma I'dir. Krallığının ilk yıllarında uzun süre Anadolu içindeki kargaşanın giderilmesi için uğraşmak zorunda kalmıştı. Daha sonra diğer Hitit kralları gibi Kuzey Suriye'ye yönelmiş ve bu bölgeye üç sefer düzenlemiştir²⁰. Bu seferlerden ilk ikisi Mitanniler üzerine, sonuncusu ise Hurri ülkeleri ile Kuzey Suriye'deki beyliklere yöneliktir (Lloyd 1998, 37-38). İlk Mitanni seferinin Hitit aleyhine sonuçlanmasının sonucunda

¹⁸ Samuha'nın yeri hakkında bk., Garstang 1942, 450-459.; Alp 1956, 77-80.; Cornelius 1958, 3, d. 18.; Garstang-Gurney 1959, 33 vd.; Güterbock 1961, 96.; Koşay 1972, 460-468.

¹⁹ Kummuha savaşının öncesinde sonrasında gelişen olaylar için bk., Forrer 1931, 1-2.; Adontz 1946, 28.; Güterbock 1956, 66.; Garstang-Gurney 1959, 36.; von Schuler 1965_a, 35-36.

²⁰ Bu seferlerin içeriği hakkında geniş bilgi için bk., Kinal 1947, 1-13.

her fırsatta ayaklanan Kaşkaların tekrar saldırıya geçmelerine sebep olmuşsa da bu tehlike çok fazla büyümeden önlenmiştir (Garstang 1943, 50). Ama tüm bu seferlerin sonunda, Şuppiluliuma I Mitanni devletini Hititlere bağlı bir vasal krallık durumuna dönüştürmüştür. Vasallık haline gelen Mitannilerin başına Halep kralı Piyaşşili'yi getirmiş böylece Mitanni krallığı tarih sahnesinden çekilmiştir (Güterbock 1956, 120).

Şuppilulima I'in son yıllarında yine Kaşka tehlikesi ile karşı karşıya kaldığını biliyoruz (Güterbock 1956, 62.; Von Schuler 1965_a, 44 vd.; Otten 1969, 364.; Cornelius 1973, 168.; Memiş 1990_b, 108). Karadeniz bölgesine yaptığı seferle Kaşkalara büyük zarar vermesine rağmen, onları Hititler için tamamen tehlike olmaktan çıkaramamıştır. Kendisinden sonra tahta geçen Murşili II zamanında da Kaşkalar Hititler için tehlike olmaya devam etmişlerdir (Von Schuler 1965_a, 45.; Memiş 1990_b, 108.; Pehlivan 1991_a, 33).

Bu dönemde Şuppiluliuma I'i meşgul eden bir başka mesele Mısır olmuştur. Şuppiluliuma I'in tahta çıktığı yıllarda Mısır-Hitit ilişkileri dostane tavır sergiliyordu. Mısır kraliçesi Şuppiluliuma I'e yazdığı bir mektupta²¹ oğullarından biriyle evlenmek istediğini bildirince, Şuppiluliuma I oğlunu Mısır'a gönderir, ancak oğlunun akıbeti hakkında hem Mısır hem de Hitit kayıtları suskundur. Bunun üzerine ilişkiler bozulmuş ve Şuppiluliuma I, Mısır'ın kuzey Suriye'deki topraklarını bugünkü Şam'a kadar ele geçirdi (Umar 1999, 121-122). Ancak bu sırada ortaya çıkan veba salgını onun yurduna dönmesine sebep oldu. Bu seferlerden sonra tekrar Kaşkalar üzerine yürüdüğü sırada vebadan ölmüştür (Goetze 1967, 19.; Memiş 1989, 56.; Memiş 1990_b, 109.; Akurgal 1995, 77.; Lloyd 1998, 40).

²¹ Söz konusu mektubun çevirisi için bk., Goetze 1975a, 18.; Alp 1997, 5 vdd.

Şuppiluliuma I, krallığı boyunca devleti genişletme politikası izlemiş, Tuthaliya III döneminde Kızılırmak kavsine çekilen, egemenlik sınırları daralan Hitit devletini, kısa sürede imparatorluk haline getirmiştir.

Bu başlık altında bölgeyle Hitit ilişkileri başlayıncaya kadar geçen süre içinde, ana hatları ile Hitit krallarının faaliyetlerine değinilmiştir. Bundan sonraki kısımlarda konumuzun asıl kısmını oluşturan Hayaşa-Azzi krallığına ve Hitit kayıtlarında yer almasının sonucu olarak bölgenin tarihi çağları ele alınacaktır.

1.1.2. Hayaşa-Azzi Krallığı

Orta Anadolu'da Hitit Devletinin hüküm sürdüğü sıralarda, kuzeydoğu Anadolu ve Karadeniz'de yeni oluşan bazı siyasi birlikler vardı. MÖ. III. bin yılın sonlarına doğru Hurrilerin bölgeden göçlerinin ardından, Hayaşa²² (MÖ. XV. yüzyıl sonu) adı verilen siyasi örgütlenmeler ortaya çıkmıştı.

MÖ. XV. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'nun kuzeydoğusunda tarih sahnesine çıkan Hayaşa-Azzi krallığı, Hititlerin istikrarlı bir şekilde izlediği "Kuzeydoğu Politikası" sonucu zaman zaman pasif durumda kalmış buna karşın, yine Hitit ülkesinde iç barışın bozulduğu taht mücadelelerinin baş gösterdiği tarihlerde batı komşuları Kaşkalarla birlikte saldırıya geçerek güçlü düşmanları uzun süre uğraştırmışlardır.

²² Hayaşalılar hakkında geniş bilgi için bk., Cavaignac 1930, 15-17.; Forrer 1931, 1-24.; Contenau 1934, 165 vd.; Delaporte 1936, 78 vdd., 114 vd.; Adontz 1946, 28 vdd.; Goetze 1946, 165-168.; Gurney 1948, 40-44.; Kinal 1953, 5.; Garstang-Gurney 1953, 29, 32, 36.; Goetze 1957, 135 vd.; Koşay-Turfan 1959, 354-355.; Jahukyan 1961, 353-405.; Cornellius 1964, 13.; Koşay 1964, 93.; Koşay-Vary 1964, 6, 9.; von Schuler 1965_a, 13 vdd.; Goetze 1967, 95-141.; Dinçol 1982, 37-38.; Koşay 1984, 25.; Pehlivan 1984, 53 vdd.; Memiş 1989, 52, 58.; Kinal 1991, 109, 140.; Pehlivan 1991_a, 29.; Pehlivan 1994, 329-332.; Umar 1999, 118, 133.; Ceylan 2001_a, 37-38, 68.; Erkmen et al 2002, 73.; Güneri 2002, 3.; Ünal 2002, 157-159.; Ünal 2003_a, 53.; Bu konudaki en yeni ve en kapsamlı çalışma için bk., Pehlivan 1991_b, 14 vdd.

Hayaşalıların siyasi tarihi, Hitit ilişkileri ve toplum yapıları hakkında yapılmış en kapsamlı çalışma için bk., Pehlivan 1991_b, 14 vdd.

MÖ. XIV. yüzyılım başlarından itibaren Hitit tahtına çıkan Tuthalya III (MÖ. 1400–1381), Şuppiluliuma I (MÖ. 1380–1345) ve Mursili II (MÖ. 1345–1315), Yukarı Memlekete komşu olan Hayaşa krallığı ile zaman zaman savaş ortamına girmişlerdi. Bir bakıma güçlü Hitit ordularına karşı bağımsızlıklarını koruma mücadelesi veren Hayaşa halkı ve ülkesi hakkında bilinenlerin tümü, bu siyasi olaylar etrafında yoğunlaşmaktadır.

Hitit krallarından Murşili II, kendi dönemindeki olayların yanında kendisinden önceki zamanlarda da yaşanan, siyasi gelişmelere ışık tutan aydınlatıcı bilgiler vermiştir. Buna göre Hitit-Hayaşa ilişkileri, konusundaki en eski kayıtlar, Murşili II zamanında kaleme alınmış olup²³, daha çok büyükbabası Tuthalya III ve babası Şuppiluliuma I'in komşularına karşı elde ettikleri başarıları kapsar.

Hitit kayıtlarında Hayaşa'dan bahseden son kayıt Tuthalya IV.'e aittir. Burada Kaşka ülkesine karşı alınan bir takım tedbirlerin Azzi-Hayaşa'ya da uygulandığı yönündedir (Forrer 1931, 22.; Garstang-Gurney 1959, 37).

Hayaşa, ülkesi ve halkı kuzeydoğu Anadolu tarihinde önemli bir yer tutar. Bunun sebeplerinden biri Hitit kayıtlarında yer almaları sonucu, bu bölgenin tarihi hakkındaki ilk yazılı verilerin ortaya çıkmasına sebep olmalarıdır. İkincisi ise, Eski Önasya tarihinin problemleri arasında kabul ediliyorken artık belirli ölçüde çözüme kavuşturulmuş bulunan, Karaz kültürünün kurucusu ve taşıyıcısı durumundaki Hurrilerin göçlerinden itibaren, bu çevrenin tarihinde ortaya çıktığı varsayılan

²³ Hitit kralları içerisinde en çok kayıt bırakan Murşili II'dir. Özel ve Resmi yıllıklar olarak tanımlanan bu kayıtlar için bk., Goetze 1967.; Bu konu hakkında diğer çalışmalar için bk., Güterbock 1956, 41 vd., 45 vd., Güterbock'un bu çalışması, benzerleri arasında en güvenilir olanıdır. Eserde, yukarıda adı geçen Hitit krallarının askeri seferlerinin yanında kendi iç işlerinde yaptıkları faaliyetlerden bahsedilmiş, karşılaşılan şahıs-yer isimlerinin kaynaklarda geçen şekilleri ve okunuşları ayrıca çalışmaya eklenmiştir. Güterbock 1956, 41-68, 75-98, 107-130.

karanlık dönemin, Hayaşa Krallığının siyasi ve kültürel etkinlikleri ile kısmen doldurulabilmiş olmasıdır.

Hititler tarafından Hayaşa olarak isimlendirilen, Hurrilerin devamı ya da kalıntıları olduğuna inandığımız bu savaşçı toplum, Hurrilerin mirasını MÖ. XIII. yüzyıl da kuzeydoğu Anadolu'ya taşıyan Asya kökenli bir toplum olarak kabul edilebilirler.

1.1.2.1.Hayaşa-Azzi Krallığının Konumu ve Yayılım Alanı

Bu zamana kadar Hayaşa hakkında yapılan çalışmaların çoğu yetersizdir. Bir başka ifade ile tek başına Hayaşa'yı elen alan bir çalışma yoktur. Hitit arşivlerindeki ülke, şehir, nehir ve dağ gibi bir takım coğrafi terimlerin lokalizasyonu yapılırken Hayaşa-Azzi ile dolaylı olarak ilgilenilmiştir²⁴.

Hayaşa ve Azzi'nin konumu hakkındaki sınırlı bilgilere bazı bilim adamlarının araştırmalarında, Hitit-Hayaşa ve Hayaşa-Kaşka ilişkileri çerçevesinde rastlanılmıştır. Bu araştırmalarda, lokalizasyon çalışmalarının yanı sıra, siyasi ve sosyal gelişmelere de yer verilmiştir²⁵.

Hayaşa'nın konumu araştırılırken Azzi-Hayaşa yakınlığı ile ilgili görüşlerin değerlendirilmesi de gerekmektedir.

²⁴ Hitit kayıtlarında adı geçen coğrafi terimlerin lokalizasyonu ile ilgili görüşler birçok çalışmada görülebilir. Mayer-Garstang 1923.; Laroche 1966.; Ertem 1973.; Laroche 1971.; del Monte-Tischler 1978.

²⁵ Hitit-Hayaşa-Kaşka ilişkileri için bk., Goetze 1928, 24 vdd.; Cavaignac 1930, 15-17.; Gurney 1948, 40 vdd.; Güterbock 1956, 62 vdd.; von Schuler 1965_a, 3 vdd.; Gurney 1973_b, 681 vd. Map. 6.; Hayaşa'nın konumu ile ilgili olarak bk., Garstang 1943, 47 vdd.; Garstang-Gurney 1959, 35 vdd.; Cornelius 1967, 68.; Goetze 1975_a, Map. 1.

Hititlerin kuzeydoğu komşuları için sadece Hayaşa adını kullanmalarının sonucunda Azzi konum olarak, Hayaşa ülkesinin bir kısmını teşkil ederek Kummuha (Kemah)²⁶ ve Aripša (Giresun)²⁷ arasındaki topraklara yerleştirilir.

Goetze, Hayaşa ülkesinin bir kesimine Azzi adının verildiğini belirtmiş, daha sonraki çalışmalarında da aynı görüşünü devam ettirmiştir (Goetze 1928, 25.; Goetze 1930, 24-25.;Goetze 1957, 190).

Garstang, Hititlerin askeri yolları hakkındaki bir çalışmasında “*Azzi-Hayaşa Birleşik Krallığı*” tanımını kullanır. Askeri ve ticari yolların güzergâhını belirttiği çizelgede ise, Hattuşa’dan doğuya doğru uzanan yolu Azzi adına yer vermeden Hayaşa’da sonuçlandırır (Garstang 1943, 36 vd., 47 vd).

Garstang ile Gurney ortaklaşa yaptıkları bir çalışmada da Azzi ve Hayaşa isimlerinin coğrafi ve siyasi açıdan sorun oluşturmasının nedenini, şöyle açıklarlar:

“...Azzi-Hayaşa isimleri kaynaklarda karıştırılmaktadır. 9. yıl resmi annallerine göre İstitina ve Kannuwara’yı istila eden Hayaşa halkıdır. Ancak buna paralel şahsi annallerde, düşman olarak Azzi ülkesi gösterilmektedir...” (Garstang-Gurney 1959, 36 vd, 63 vd). Ancak her şeye rağmen, Azzi ve Hayaşa’yı birbirinden ayırmanın zorluğundan hareketle ikisinin bütünlüğü konusunda ortak görüş belirtirler²⁸ (Garstang-Gurney 1959, 37).

Friedrich, Azzi adının bazen Hayaşa yerine kullanıldığını belirtir ve “...Azzi, Hayaşa’nın Hititlere yakın olan bir parçasıdır...” şeklinde ifade eder (Friedrich 1930, 104, dpn., 1).

²⁶ Kummuha’nın konumu için bk., Forrer 1931, 2.; Adontz 1946, 28.; Garstang 1943, 48 vdd.; Garstang-Gurney 1959, 35 vd.; Cornelius 1973, 140.

²⁷ Aripša’nın konumu hakkında bk., Forrer 1931, 15.; Adontz 1946, 39.; Garstang-Gurney 1959, 37-39.; Goetze 1967, 132-137.

²⁸ Hayaşa-Azzi bütünlüğü konusunda diğer çalışmalar için bk. Goetze 1930, 24-25.; Forrer 1931, 4-5, 13.; Contenau 1934, 165.; Garstang 1943, 36 vd., 47 vd.; Adontz 1946, 34 vdd.; Gurney 1948, 40 vdd.; Goetze 1957, 190.; von Schuler 1965_a, 13-14.; Gurney 1973_b, 681.

Birçok bilim adamı Azzi-Hayaşa özdeşliğini kabul ederken, Cornelius, Karadeniz kıyısındaki halkın Hititlerden daha önce de mevcut olduğunu ileri sürerek, Azzi'yi bu alana yerleştirir (Cornelius 1973, 38). Cornelius'a göre Hayaşa bugünkü Erbaa/Horoztepe'nin bulunduğu yerde kurulu olup, Azzi ülkesinin başkenti durumundadır. Azzi'nin, bazen Hayaşa ismi ile yani başkentinin adıyla tanımlandığı olmuştur (Cornelius 1964, 13.; Cornelius 1967, 68.; Cornelius 1973, 71, 149, 193).

Türk bilim adamlarından Koşay ve Kınal'ın görüşleri zaman içerisinde değişiklik gösterir. Koşay, ilk olarak Azzi-Hayaşa'yı birbirine komşu iki ayrı krallık olarak düşünürken (Koşay-Turfan 1959, 354-355). daha sonraki çalışmalarında "*Azzi-Hayaşa Birleşik Krallığı*" ifadesini kullanır (Koşay 1964, 93.; Koşay-Vary 1964, 6.; Koşay 1984, 25).

Kınal, Hititlerin Anadolu'yu bir takım bölgelere ayırdığından hareketle bir çalışmada Azzi ve Hayaşa'yı farklı ülkeler olarak belirtirken (Kınal 1953, 5), daha sonraları "*Azzi-Hayaşa Memleketi*" veya "*Hayaşa Krallığı*" ve daima onunla beraber ifade edilen "*Azzi*" terimlerini kullanır (Kınal 1954, 78.; Kınal 1991, 140). Dinçol, Doğu Anadolu'daki Azzi-Haşaya Krallığı (Dinçol 1982, 38) tabiri ile yetinir. Umar ise, eserinin bir kısmında Hitit hâkimiyetine giren Anadolu'nun bazı krallıklarını sıralarken Haiasa ve Azzi'yi farklı krallıklar olarak ifade ederken, bir başka kısmında Yüksek Ülke diye de anılan "*Azzi-Haiasa Ülkesi*" (Umar 1999, 118, 133) tabirini kullanır.

Pehlivan, Hayaşa-Azzi özdeşliğine katılmakla beraber Azzi'yi, Hayaşa-Hitit sınır bölgesine, Kummuha-Aripşa arasındaki topraklara yerleştirir. Ayrıca doğal çevre şartları ve siyasi olayların sonucunu dikkate alarak çekirdek Hayaşa

topraklarını Erzurum-Giresun ve Rize'nin güney batısı arasındaki topraklara, kuzeydoğu Anadolu'ya lokalize eder (Pehlivan 1984, 62.; Pehlivan 1991b, 28).

Cornelius dışındaki tüm bilim adamları Azzi ve Hayaşa eşitliği hakkında birleşirler.

Hayaşa'nın konumuna gelince; Hititlerin kuzeydoğu komşuları için sadece Hayaşa ülkesi²⁹ tabirini kullanmalarının yeterli olacağı ve böylece bu dönemle ilgili siyasi olayların incelenmesi sonucunda ortaya çıkabilecek bazı yanlış anlaşımaların ortadan kalkacağı gerçeği kendiliğinden ortaya çıkar.

Goetze, Hayaşa'yı Hitit topraklarının kuzeydoğusuna yerleştirirken, bu konu hakkındaki görüşlerden en eskisini ortaya atmıştır (Goetze 1928, 25-26)³⁰.

Hitit kralı Şuppiluliuma I ile Hayaşa kralı Hukkana arasında yapılan Hukkana/ş anlaşmasının metnini yayınlayan Friedrich, Hayaşa'nın konumu hakkında tartışmaya girmenin yersiz olduğunu belirterek Hayaşa'nın Doğu Anadolu'nun dağlık kesimlerinde aranması gerektiğini ifade eder (Friedrich 1930, 106). Forrer de bu görüşü destekleyerek, Hayaşa'nın Doğu Anadolu'da yer aldığını kabul eder³¹.

Gurney, Şuppiluliuma I ve Muşşili II'nin krallıkları süresince yaptıkları seferlerden büyük bir kısmının kuzey ve kuzeydoğuya, Kaşka ve Hayaşa ülkelerine yönelik olduğuna işaret ederek, Yukarı Memlekete komşu toprakların Hayaşalılar tarafından iskân edildiğini ileri sürer (Gurney 1948, 45-46, Gurney 1973b, 681).

²⁹ Hitit metinlerinde KUR ^{URU} Ha-ia-ša, LUGAL KUR ^{URU} Ha-ia-ša ve benzeri şekillerde ifade edilmiştir. Güterbock 1956, 124.

³⁰ Goetze'nin Hayaşa'nın konumu ile ilgili diğer çalışmaları için bk., Goetze 1930, 24-25.; Goetze 1957, 190. Goetze 1975b, 117.

³¹ Forrer, Yukarı Memlekete komşu olan Hayaşalıları "Yarı Barbar" olarak nitelendirir ve Muşşili II'nin, 10. yıl sefer kayıtlarında, "Denizin İçindeki Şehir" ifadesi ile tanımladığı Aripşa ve onun yakınındaki Dukkama'nın konumunu Van Gölü çevresinde göstererek, Hayaşa'nın lokalizasyonu hakkındaki görüşlere yeni bir boyut kazandırmıştır. Bk., Forrer 1931, 15 vd.; Hayaşa'nın Doğu Anadolu'ya lokalize edilmesi hakkında hemen hemen aynı görüşü paylaşan farklı bir çalışma için bk., Contenau 1934, 165.

Güterbock, Murşili II'nin onuncu saltanat yılında yaptığı seferin yönünden hareketle Hayaşa'yı kuzeydoğu Anadolu'da aramaktadır (Güterbock 1961, 85).

Garstang, Aripşa ve Dukkamma gibi Hayaşa'nın lokalizasyonu konusunda önemli bilgiler veren bu şehirlerin Van Gölü civarına yerleştirilmesine karşı çıkar (Garstang 1943, 47 vd.). Ona göre Hayaşa, Fırat nehri ile Karadeniz arasına yerleştirilmelidir. Bunun için kaynaklarda “*Deniz İçindeki Şehir*” olarak tanımlanan Aripşa (Giresun)'nın Karadeniz sahil şeridinde aranması gerekir (Garstang 1943, 50-51).

Hititlerin Kaşkalar hakkındaki metinlerini bir araya getirerek yayınlayan von Schuler, Hayaşa'nın konumu konusunda Goetze, Gurney ve Garstang'dan sonra en net bilgileri verir. von Schuler'e göre, Kızılırmak'ın kaynağı, Kelkit Çayı ve Karasu arasında kalan bölge yani “*Yukarı Memleketteki Hitit Toprakları*”, Hayaşa-Hitit sınırını oluştururken (von Schuler 1965_a, 13-14.; Dinçol-Yakar 1974, 564), bu üç akarsu arasında kalan Tibya/Tipiya (Ordu çevresi) Hayaşa-Kaşka sınırını teşkil eder (Garstang-Gurney 1959, 32, 50.; von Schuler 1965_a, 26 vd.). Yine bu üçgen arasında kalan Bayburt'ta Hayaşa sınırlarına dâhil edilir (Pehlivan 1984, 60.; Pehlivan 1991_b, 31.; Pehlivan 1994, 329-330).

Pehlivan, Hayaşa'nın lokalizasyonu ile ilgili önerileri üç ana başlık altında toplar:

1. Hitit krallarından Tuthalya III (MÖ. 1400–1381), Şuppiluliuma I (MÖ. 1380–1345) ve Mursili II (MÖ. 1345–1315)'nin Hayaşa topraklarına düzenledikleri seferlerin doğu ve kuzeydoğu yönünde olması.

2. Hayaşa'nın Yukarı Memleket ve Karadeniz sahilindeki Kaşka ülkesi ile aynı sınırı paylaşması, yağma ve ganimet amacı taşıyan bütün Hayaşa saldırılarının

Yukarı Memlekete yönelik yapılması (Garstang 1943, 37.; Garstang-Gurney 1959, 29 vd., 63 vd.).

3. Hitit krallarının bu bölgedeki faaliyetleri anlatılırken ısrarla tekrarladıkları yer ve şehirlerin konumlarını belirleyerek, kaynaklarda yer alan bilgilerin bölgenin jeomorfolojik yapısıyla uyumunun yapılması (Pehlivan 1991b, 31-33).

Hayaşa'nın konumuyla ilgisi bulunan şehir ve bölgelerin başında Samuha, Kummuha, Aripşa, Dukkamma, Tıbya/Tipiya ve Ura gelir.

Samuha'ya Hitit metinlerinde sıkça rastlamak mümkündür³². Bu şehir Hitit devleti için askeri bir üs, Yukarı Memleketin çeşitli sorunlarının çözümünde rolü olan bir yönetim merkezi ve aynı zamanda önemli bir kült merkezidir. Hititlerin siyasi ve kültürel tarihi açısından büyük önem taşıyan Samuha'nın kesin lokalizasyonu yapılmamakla birlikte, önceleri Samsat ile eşleştirilen bu şehir zamanla Malatya-Elazığ'ın Fırat vadisinde kalan topraklarına yerleştirmek daha uygun görülmüştür (Garstang 1942, 450-459.; Alp 1956, 77-81.; Cornelius 1958, 3, dpn. 18.; Garstang-Gurney 1959, 33 vd.). Bir başka ifadeyle Kummuha (Kemah)'nın güneyindeki Fırat Vadisi'ne lokalize edilebilir (Garstang-Gurney 1959, 35-36.; Gurney 1961, 28).

Kummuha'nın durumu Samuha kadar problemlili değildir. Hayaşa'nın güneybatı sınırının çizilmesindeki rolü yanında, Hayaşa-Hitit ilişkilerindeki ilk

³² Boğazköy metinlerinde geçtiği yerler hakkında bk., Güterbock 1956, 45, 63-64, 126.; Ertem 1973, 118-119.; Monte-Tischler 1978, 338-340.

büyük ve ciddi savaş bu şehirde meydana gelmiştir³³. Hemen hemen bütün araştırmacılar Kummuha'yı Kemah ile bir tutmaktadır³⁴.

Murşili II'nin kayıtlarında Aripşa için "Deniz İçerisindeki Şehir" tanımlaması yapılırken araştırmacılar Van Gölü ile Karadeniz arasında tercih yapma durumunda kalmışlar ve Aripşa'yı Hitit kayıtlarına uyan yerleşim merkezinin Doğu Karadeniz sahilindeki Giresun (Kerasund/Kerasus) olduğunu ileri sürmüşlerdir (Garstang-Gurney 1959, 38)³⁵. Son derece isabetli bu tespite bağlı olarak Dukkamma'yı, Giresun sahil şeridini Kelkit vadisine bağlayan ve en uygun yol üzerinde bulunan Şebinkarahisar'a lokalize etmek hatalı olmasa gerek. Bu durum Hitit kayıtlarındaki ifadeler ve bölge coğrafyasına uygunluğu ile ön plana çıkmaktadır³⁶.

Hititler imparatorluk çağında bile yukarı Fırat bölgesine veya bunun güneydoğusunda bulunan Van Gölü'ne kadar askeri ya da ticari etkinliklerde bulunmamışlardır. Bu bakımdan Yukarı Memleket yakınlarında olup Kaşka ile aynı sınırı paylaşan Hayaşa'nın denizle ilgili şehirleri ancak Doğu Karadeniz sahil şeridinde aranmalıdır.

³³ Kummuha savaşının gelişimi hakkındaki bilgiler için bk., Forrer 1931, 1-2.; Garstang-Gurney 1959, 36.; von Schuler 1965^a, 35-36.;

³⁴ Kummuha (^{URU} Kum-ma-ha)'nın Hitit metinlerindeki geçiş şekli ve geçtiği yerler konusunda bk., Güterbock 1956, 66, 125.; Konumu hakkında bk., Forrer 1931, 2.; Garstang 1943, 48 vdd.; Garstang-Gurney 1959, 35 vd.; Cornelius 1973, 140.; Farklı görüşler için bk., Jahukyan 1961, 356, 391.

³⁵ Garstang, bir başka çalışmasında, Karadeniz kıyısındaki Giresun'un günümüzde denize doğru ilerleyen bir tepe üzerinde kurulduğunu ve Aripşa'nın bu görünümünün sözü edilen coğrafya ile paralellik gösterdiğini belirtmiştir Garstang 1943, 50-51. Aripşa'nın konumu ile ilgili farklı görüşlerden biride Forrer'e aittir. Aripşa-Dukkama ikilisinin Van Gölü çevresine yerleştirilemeyeceğini belirten Forrer, bu bölgede dağlık arazinin bulunmamasından dolayı Aribşa'nın buralarda aranmasının ihtimal dışı olduğunu kaydeder. Forrer 1931, 18.

³⁶ Hayaşa-Hitit ilişkilerinde Dukkama'nın yeri konusundaki çalışmalar için bk., Garstang-Gurney 1959, 35, 37-39.; Cornelius 1967, 69.; Goetze 1967, 133-139.; Dukkama'yı Tatvan çevresinde aranması gerektiği hakkında bk., Forrer 1931, 15, 18-20.; Kaynaklarda geçen şekli için bk., Ertem 1973, 26.

Hayaşa-Kaşka sınır bölgesini meydana getiren Tibya/Tipiya (Ordu ve çevresi)³⁷ ve Hayaşa-Hitit sınır kesiminde yer alıp Murşili II'nin belirttiği gibi inşa şekli ve kurulduğu yer bakımından çok ilginç özellikler gösteren Ura³⁸ şehri de Hayaşa'nın lokalizasyonunun yapılabilmesi için önemli veriler oluştururlar.

Önasya'nın güçlü devletlerinden biri olarak kabul edilen Hititler Şuppiluliuma I ve Murşili II dönemlerinde art arda Hayaşa üzerine seferler düzenlemişler ancak tam anlamıyla Hayaşa'yı egemenlikleri altına alamamışlardır. Savaşçı bir toplum olarak ön plana çıkan Hayaşalılar, yerleştikleri toprakların kendilerine sağladığı doğal savunma ortamından büyük ölçüde yararlanmışlardır³⁹.

Bölgenin iklimi, doğal çevre şartları, coğrafi yapısı göz önüne alınarak Hayaşa topraklarını, Kelkit-Karasu Vadisi'ne, Karadeniz'e paralel konumdaki topraklara lokalize etmek uygun olacaktır. Ancak Hayaşalılar tarihleri boyunca bu topraklara bağlı kalmamışlar, Hitit devletinde meydana gelen taht kavgaları, otorite boşlukları ve ayaklanmalardan yararlanarak ülkelerinin sınırlarını, Hititlerin aleyhinde batıda Ordu (Tibya), güneyde de Elazığ-Malatya (İşuwa-Samuha yakınları)'ya kadar genişletmişlerdir.

³⁷ Murşili II zamanında Tibya yöresindeki siyasi gelişmeler ve bunun Hayaşa-Hitit ilişkilerine etkisi hakkında bk., von Schuler 1965a, 26, 43-44.; Garstang-Gurney 1959, 50.; Forrer 1931, 9, 12, 19.

³⁸ Hititler döneminde, Hitit-Hayaşa sınırında yer alan Ura, Erbaa/Horoztepe ya da Amasya'ya lokalize edilir. Garstang-Gurney 1959, 37, 39.; Cornelius 1964, 13.; Forrer, Ura'yı Erzurum-Erzincan arasındaki Köroğlu Kalesi ile özdeşleştirir. Forrer 1931, 11.

³⁹ Doğu Karadeniz ile Doğu Anadolu arasında yer alan Çoruh-Kelkit vadisi ve Paryadros Dağları hakkında antik kaynaklardaki bilgiler bu görüşü destekler niteliktedir. "...Zira genel olarak Paryadros dağ silsileleri arasında iyi sulanmış, ormanlık yerler bulunduğu ve birçok kesimleri derin dereler, dik uçurumları ile görüldüğünden büyük kaleler yapmaya elverişlidir..." Bk., Strabon, XII, III, 18.

1.1.2.2. Hayaşa – Hitit İlişkileri ve Hayaşa Krallığının Siyasi Tarihi

Konumuzun ve sahamızın asıl kısmını oluşturan bu ve bundan sonraki başlıklar altında Hitit-Hayaşa ilişkilerine, Hayaşa ve Hitit krallarının faaliyetleri ve karşılıklı temasları çerçevesinde değinilecektir.

Hurrilerin büyük gruplar halinde Doğu Anadolu'dan, güneye doğru gerçekleşen göçleri sonunda bölgede önemli ölçüde nüfus azalması meydana gelmişti. Hurriler, MÖ. XV. yüzyılın ortalarına kadar siyasi örgütlenmeye gitmeden önceki yaşantılarını sürdürme yoluna gitmişlerdi.

Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya giren ve önce kuzeydoğu Anadolu'daki plato ve yüksek yaylalarda konaklayan Indo-Avrupa asıllı göçerler, orta Anadolu'ya doğru ilerleyince, Hurrilerin halefleri olarak kabul edilen bölge insanı, başlarındaki ihtiyarlar heyeti, yaşlı bir şef veya aile (kabile) reisleri tarafından yönetilerek bu bölgedeki varlıklarını korumuşlardır.

MÖ. II. bin yılın ortalarına kadar onları rahatsız edecek, yaşamlarını tehlikeye düşürecek olaylar meydana gelmediği için bu dağınık veya bağımsız gruplar, belirli bir merkez ve lider etrafında toplanma ihtiyacını duymamışlardır. Ancak gerek insan, gerekse silah bakımından yeterli potansiyele sahip olduklarına inandıklarında Hitit topraklarına saldırılarda bulunmaya başlamışlardır. Zaman zaman Orta Karadeniz sahilinde yerleşik olan ve tarihleri boyunca Hititlerle mücadeleyi adeta milli bir politika haline getirmiş bulunan Kaşkalarla birlikte hareket etmişlerdi. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Hayaşa ve Kaşka halkı birbirleri ile sürekli dostane ilişkiler kurarken, Hititleri ortak düşman olarak görmüşlerdir.

Hitit-Hayaşa ilişkileri, MÖ. XV. yüzyılın sonlarından itibaren Hitit tahtına çıkan Tuthalya III, Şuppiluliuma I ve Murşili II⁴⁰ dönemlerinde çok defa savaş ortamına girilmesi ile başlamıştır. Bu mücadelelerde Hayaşa halkı ve ülkesi, Hitit orduları karşısında varlığını ve bağımsızlığını korumaya çalışmıştır. İki ülke arasında herhangi bir barış anlaşması bulunmamasından dolayı da ilişkiler genellikle sefer mevsiminde karşılıklı saldırılarla geçmiştir.

1.1.2.2.1.Karanni Döneminde Hayaşa Krallığı

Tuthalya III (MÖ. 1400-1381)'ün son zamanlarında Hititler ve kuzeydoğu komşuları arasında geçen olaylarda Hayaşa adına rastlanır. MÖ. 1400'lerde Hitit ülkesine saldıran Hayaşalılar, Yukarı Memleketin güvenliğini tehlikeye sokmuşlardı. Çok genç bir prens olan Şuppiluliuma I (MÖ. 1380-1345) Hitit kralı Tuthalya III adına bu bölgeyi emniyet altına almak için harekete geçer⁴¹. Hayaşa üzerine yürümek için çıktığı seferde, Kaşkalarla karşılaşır ve ilk olarak onlara önemli kayıplar verir. Bölgeyi güvenlik altına aldığını düşünen Şuppiluliuma I Samuha'ya döner. Ancak daha sonra Hayaşalılarla ile Kaşkaların anlaşığı haberini alarak bölgeye yönelir ve Yukarı Memleketteki Hitit şehirlerini bu saldırılardan uzak tutmayı başarır⁴².

Murşili II zamanında yazılan ve “*Şuppiluliuma'nın Annalleri*”⁴³ olarak bilinen kayıtlara göre, Tuthalya III Aşağı Memleketteki Hulana nehri ve Kassiya'nın

⁴⁰ Murşili II'nin, Özel ve resmi yıllıklar olarak belirtilen yıllıkları -Les Annales Completes (Tam Annaller) ve Les Annales Decanneles (On Yıllık Annaller)- Goetze tarafından 1933 yılında yayınlanmıştır. Goetze 1967.; Güterbock 1956, 41 vdd., 45 vdd.

⁴¹ Söz konusu olayların başlaması ve sonrasında yaşanan gelişmeler hakkında bk., Güterbock 1956, 62-63.; von Schuler 1965_a, 35.

⁴² Hayaşa ve Kaşka üzerine yapılan bu seferler Şuppiluliuma I'in tahta çıkmadan önce gerçekleştirdiği ilk askeri icraatlar olarak kabul edilir. Pehlivan 1984, 54.; Pehlivan 1991_b, 43.

⁴³ Daha çok Şuppiluliuma I'in seferlerinden bahseden bu annallerden, Hayaşa Kralı Karanni ile ilgili olan tabletin tahribe uğramış olması olayları gerektiği gibi izlemeye imkân vermemektedir. Tamamlanmış şekli için bk., Güterbock 1956, 65-66.

batı eyaletlerini taciz eden Masa ve Kammala'ya karşı oğlu Şuppiluliuma I ile birlikte harekete geçer⁴⁴.

Hayaşalılar, kuzeydoğu yönünden, Karanni⁴⁵ adlı bir lider etrafında toplanarak Hitit Kralının uzakta bulunmasından da istifade ederek, kuzeyden Kaşkalarla birlikte Hitit ülkesini işgale koyulmuşlardır. Bu durumu haber alan Tuthaliya III Yukarı Memlekete yönelir. Önce Kaşkaları püskürtür. Daha sonra Hititlerin kült merkezlerinden biri olan Samuha'yı kuşatan Hayaşa üzerine yürür. Sürekli pasif kalan ve geri çekilen Karanni, Kummuha yakınlarında mücadeleye girer⁴⁶. Bu sırada Tuthaliya III 'ün hastalığı yeniden baş göstermiş ve ordunun idaresini Şuppiluliuma üstlenmişti. Samuha'yı kuşatan ama giremeyen Hayaşalılar, Hitit ordusunun üzerlerine geldiğini öğrenince geri çekilmeye başladılar. Ancak Hititlerin takibi Kummuha önlerine kadar sürmüş ve iki devlet burada çarpışmaya girmiştir (Pehlivan 1984, 63.; Pehlivan 1991_b, 45-46.; Pehlivan 1994, 330).

Söz konusu olaylarla ilgili gelişmeleri bildiren tabletin devamı kırık olduğundan Kummuha Savaşı'nın sonucu hakkında kesin bir hüküm verilememektedir. Ancak daha sonraki bir takım etkinliklere bakarak bazı sonuçlara ulaşılabilir.

Bunlardan birincisi, Şuppiluliuma I'in tahta çıktığı yıllarda Hayaşalı Hukkana/ş ile yaptığı anlaşma metninden anlaşıldığına göre Hititler Kummuha

⁴⁴ Şuppiluliuma, Tuhkanti/Veliaht değildir. Ancak Kaşka ve Hayaşa'ya karşı yapılan sefer kayıtlarında kral Tuthaliya III'ün yanı sıra onunda adı geçmektedir. Bu sıradaki olaylar hakkında ayrıntılı bilgi için bk., Cornelius 1973, 140.; Garstang 1943, 48.; Garstang-Gurney 1959, 35.; von Schuler 1965_a, 36.; Güterbock 1967, 34 vdd.

⁴⁵ Karanni, Hayaşa tarihinde bilinen ilk liderdir. Olaylar hakkında bilgi veren tablette Kar (?) -an-ni-iş LUGAL KUR URU Ha-ia-şa (Hayaşa ülkesinin Kralı Karaniş) olarak tanımlanır. Ancak ilk harflerdeki "Kar" şeklindeki okunuş Forrer'e aittir. Forrer 1931, 1.; Bu eksikliği Güterbock La-a-an-ni-iş şeklinde tamamlamıştır. Güterbock 1956, 66-123.; Krannis, Grannis ve başka okunuşlar için bk., Forrer 1931, 1.; Jahukyan 1961, 272-273.

⁴⁶ Hitit belgelerinde, daha önceki dönemler için aydınlatıcı bilgiler yer almadığı için, bu olayı şimdilik iki devlet arasındaki, ilk büyük hesaplaşma, şeklinde tanımlamak yerinde olacaktır. Gurney 1973_b, 682.; Bu konu hakkında geniş bilgi için bk., dpn 92.

önlerinde kısmi bir başarı elde etmişler, ancak çekirdek Hayaşa ülkesini ele geçirememişlerdir.

İkinci husus ise, Hayaşa ordusunun Hititler karşısında başarısızlığa uğraması ve belki de Karanni'nin bu çarpışmalarda öldürülmesi sonucu Hayaşa'da bir lider ya da kral değişikliği meydana gelmiştir. Hukkana anlaşmasında⁴⁷ adı geçen Mariya'nın kısa bir süre yönetimi elinde bulundurduğu anlaşılmaktadır.

1.1.2.2.2. Mariya Döneminde Hayaşa Krallığı

Mariya'nın, Hayaşa kralı mı olduğu, Hititlere bağımlı ve Hitit kralının isteği doğrultusunda hareket eden biri mi olduğu, yoksa Karanni'nin ve Hayaşa krallığının varisi mi olduğu hala Hayaşa krallığının bu dönemi ile ilgili açıklık bekleyen sorunlar arasındadır.

Mariya'yı bir bey ya da lider olarak tanımlayan Friedrich, onun Hayaşa ülkesinde etkili bir yeri olduğunu belirtmesine rağmen, kral olarak ifade etmez (Friedrich 1930, 104, 160-161).

Güterbock'a göre, Mariya, Karanni'nin halefidir. Kummuha savaşından sonra Hitit kralı Tuthaliya III tarafından tahta çıkarılmıştır (Güterbock 1967, 35). Forrer, Mariya'nın kimliği konusunda bazı çelişkilerin olduğunu belirtirken (Forrer 1931, 3), Cavaignac, Hukkana anlaşmasında geçen Mariya ile ilgili bilgilerin doğruluğundan bahseder (Cavaignac 1930, 16-17).

⁴⁷ Hukkanaş Anlaşmasının transkripsiyon ve tercümesi Friedrich tarafından yapılmıştır. Friedrich 1930, 103-161.; Ayrıca anlaşmanın içeriği hakkında yapılan diğer çalışmalar için bk., Goetze 1928, 26.; Cavaignac 1930, 15 vd.; Forrer 1931, 2 vd.; Contenau 1934, 173-174.; Bossert 1944, 133-134.; Alp 1947, 474.; Kinal 1954, 78.; von Schuler 1965_a, 6-7.; von Schuler 1965_b, 446 vd.; Güterbock 1967, 34 vd.; Otten 1969, 359.; Goetze 1975_b, 119.; Monte-Tischler 1978, 60.; Dinçol 1982, 38.; Pehlivan 1984, 64.; Memiş 1989, 52.; Kinal 1991, 106, 147, 154.; Pehlivan 1994, 331.; Anlaşmanın Türkçe metni için bk., Pehlivan 1991_b, 53 vdd.; Ceylan 1994, 78 vdd.; Metnin, Friedrich'ten alınan bölümü ve Türkçesi için bk., Ceylan 1991, 61 vdd.

Hukkanas anlaşmasında, iki Mariya'nın varlığından bahsedilir. Biri Tuthalya III'ün sarayında bulunduğu sırada hatalı davranışları sonucu öldürülmüş, diğeri ise Şuppiluliuma I (MÖ. 1380-1345)'in katı üsluplu sözleri ile Hukkana'nın kızından ayrılmaya zorlanmıştır.

Friedrich'in yayınladığı anlaşma metninde olay şu şekilde anlatılmaktadır.

Kol. III. prg. 32.

Satır 53- Mariya kimdir, niçin ölmüştür?

54- Bir saray kadınına rastlamış mıdır? Ona bakmamış mıdır?

55- Fakat Efendimiz Güneşin Babası onu bir pencereden görür ve ona şöyle der:

56- “Bu kadına niçin baktın ?”

57- ve bu suçtan dolayı ölümü buldu.

58- Bir insanın ölümüne sebep olan böyle bir olaydan sakın (Friedrich 1930, 129)⁴⁸.

Anlaşma metninden sarayda konuk edilen Mariya'nın Hayaşa kralı veya bu ülke adına Hitit başkentine gelen bir soylu olduğu anlaşılmaktadır. Buradan da anlaşılacağı gibi Mariya'nın kimliği uzun süre tartışma konusu olmuştur.

Bunlardan başka, Hukkanas anlaşmasında Hayaşa halkının yine bir başka satırda Mariya'nın adı da geçmektedir.

⁴⁸ Mariya'nın isminin geçtiği diğeri bir çalışma için bk., Contenau 1934, 173-174.

Kol. IV. prg. 42

Satr 41 (25)- *Siz, Hayaşa ahalisi gelecekte beni dostça himaye edip korursanız,*

42 (26)- *Ben de sizi, Hayaşa ahalisini, Mariyaş'ı ve*

43 (27)- *Hayaşa'nın kız alıp vermiş akrabalarını korurum”*

(Friedrich 1930, 135)

Kol. IV. prg. 45.

Satr 50 (34)- *Ve bakın ! Size yeminle söylediğim bu sözleri*

51 (35)- *Siz Hayaşa ahalisi ve Mariyaş, muhafaza etmezseniz*

52 (36)- *O zaman bu yemin sizi, karılarınızı*

54 (38)- *Mahvetsin.....*

58 (42)- *Hayaşa ahalisine, Mariyaş'a ve Hayaşa ülkesine hiçbir kötülük yapmayayım... (Friedrich 1930, 135-136).*

Anlaşma metnindeki bilgiler ve konu ile ilgili görüşler değerlendirildiğinde, Kummuha savaşından sonra Hititlerin, Hayaşa tahtına kendi isteklerini yerine getiren bir kralı oturttuklarını söylenebilir. Ancak Hukkanas anlaşmasında adı geçen Mariya, tahtını kısa sürede terk etmek zorunda kalmıştır. Hitit-Hayaşa ilişkilerini düzeltmek adına Hitit sarayında bulunduğu sırada, her iki ülkenin farklı aile ve medeni hukuk ilkelerine sahip olmasından ve onun Hitit yasalarına ters düşen bir hareketinden dolayı, Tuthaliya III tarafından ölüme mahkûm edilmiştir (Pehlivan 1984, 64.; Pehlivan 1991b, 47-48.; Pehlivan 1994, 330).

1.1.2.2.3. Hukkanas Döneminde Hayaşa Krallığı

Tuthaliya III'ün ölümü üzerine, Hititlerin başkentinde bazı huzursuzluklar ortaya çıkmış ve bu ortam birkaç yıl sürmüştü. Yine bu süre içerisinde, Şuppiluliuma I (MÖ. 1380-1345) krallığı yasal olmayan yollardan ele geçirmiş, bu karışıklıklardan faydalanan ve içlerinde Hayaşa'nında yer aldığı bazı Anadolu krallıkları dört taraftan Hitit topraklarına saldırmaya başlamıştı. Mariya'nın Hitit ülkesinde öldürülmesini kabul edemeyen Hayaşalılar, Yukarı Memleketi yağmalamışlar ve bir kez daha Samuha önlerine gelmiş ve şehri kısa sürede kuşatma altına almışlardı⁴⁹.

Hitit ülkesi tam bir kaos ve karışıklığın içine düşmüş, yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Hattuşuş ve yakın çevresi dışında kalan bütün topraklar işgal altında idi. Şuppiluliuma I., tüm bu olumsuz şartlara rağmen uzun süre ülkesinin sınırlarını tekrar eski haline getirmek için uğraşmıştır⁵⁰. Şuppiluliuma I. kuzey Suriye de Hitit menfaatlerini koruduktan sonra, Hayaşa üzerine yürüyerek olasılıkla Hititler lehine hareket eden Hukkanas'ın yardımı ile Hayaşa seferlerinden istediği başarıyı elde etti (Garstang-Gurney 1959, 37.; Kinal 1954, 78).

⁴⁹ Hitit tarihi için önemli bir yer işgal eden bu dönemdeki olaylar, kral Hattuşili III'e ait bir metinde şöyle anlatılır:

KBo VI 28

“6-Önceden Hatti memleketleri düşmanları tarafından işgal edilmişti.

7-Kaşkalı düşman gelmiş Hatti topraklarını işgal ederek Neneşsa'yı hudut yapmıştı.

8-Aşağı memleket'ten Arzavalı düşman gelmiş Hatti memleketlerini zapt etmiş ve

9-Tavanuva ve Uda şehirlerini hudut yapmıştı

10-Öte taraftan Araunnalı düşman gelmiş Gassiya memleketinin bütününü ele geçirmişti.

11-Beri taraftan Azzili (=Hayaşalı) düşman gelmiş Yukarı memleketi istila etmiş

12-Samuha şehrini hudut yapmıştı. İşuvalı düşman gelmiş, Tegarama şehrini ele geçirmişti”.

Metnin transkripsiyon ve tercümesi için bk., Cavaignac 1931, 10-11.; Goetze 1940, 21-22.; Ayrıca metinde adı geçen şehirlerin Hitit ülkesine saldırdığı hakkında bk., Cavaignac 1930, 17.; Goetze 1928, 25-26.; Goetze 1975_b, 117.; Metnin Türkçesi için bk., Pehlivan 1984, 65.; Pehlivan 1991_b, 51.

⁵⁰ Hitit devletini yıkılmaktan kurtaran bu mücadeleler hakkında genel bilgiler için bk., Goetze 1928, 26.; Cornelius 1973, 149.; Goetze 1975_b, 117.

Bu dönemdeki Hayaşa-Hitit ilişkileri politik bir evlenme ve buna bağlı olarak yapılan dostluk anlaşması ile noktalanmış iki ülke arasında uzun süreli bir barış kurulmuştur⁵¹.

Şuppiluliuma I askeri etkinlikleri yanında, politik çabalarıyla Hitit devletinin eski gücüne ulaşmasını toprak bütünlüğünü korumasını temin etmiştir. Önasya’da daha sonraları da yapılacak olan bir uygulama ile Şuppiluliuma I, kız kardeşini, Hayaşa kralı Hukkana ile evlendirerek bu ülkeden gelebilecek tehlikelere karşı, devletini güven altına almıştı.

Şuppiluliuma I, Hukkana’yı, basit/dampupi⁵² ama gayretli bir insan, Hayaşa halkını ise olasılıkla yaşam tarzlarından dolayı barbar olarak nitelendirir. Ancak, hem ülkeyi ve liderini uygar olmamakla suçlamak hem de Hitit saray ailesinden bir kişiyi ömür boyu kalmak üzere bu ülkeye göndermek pek anlaşılır değildir. Bizce de, bu yanlış anlaşılma, von Schuler’in belirttiği gibi Hitit kralından veya metni yazan yazıcıdan kaynaklanmış olabilir (Von Schuler 1965_a, 6).

Hayaşa ile üst seviyede kurulan bu bağ sonunda, Eskiçağ literatürüne “Hukkana Anlaşması”⁵³ olarak geçen karşılıklı güven ve saldırmazlık anlaşması imzalanmıştı. Anlaşma metni gerek tarihi gerekse hukuki açıdan önemli bilgileri bünyesinde bulundurmaktadır. İki ülke arasındaki medeni hukuk ilkelerinin nasıl

⁵¹ Söz konusu barış ortamı, Mursili II’nin yedinci saltanat yılındaki, Hayaşa kralı Anniya’nın, Dankuva’ya saldırısına kadar devam etmiştir. Bu olaylar hakkında bk., Goetze 1967, 95 vdd.

⁵² Hayaşalıların, Hititlerce Dam-pu-pi/değersiz olarak nitelendirilmesi bazı yanlış anlaşılmalardan ya da iki ülke arasındaki yaşam farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Bu kavramın Hitit kayıtlarında kullanılması hakkında bk., Forrer 1931, 2.; von Schuler 1965_a, 7.; Friedrich 1930, 103.; Diğer çalışmalar için bk., Koşay 1964, 93.; Koşay-Vary 1964, 9.; Güneri 2002, 3.; Pehlivan 1991_b, 57.; Ceylan 1994, 85.

⁵³ Tercümesi için bk., Friedrich 1930, 103-161.; Anlaşmanın içeriği hakkında geniş bilgi için bk., Goetze 1928, 26.; Forrer 1931, 2 vd.; Cavaignac 1930, 15 vd.; Contenau 1934, 173-174.; von Bossert 1944, 133-134.; Alp 1947, 474.; Schuler 1965_a, 6-7.; von Schuler 1965_b, 446 vd.; Güterbock 1967, 34 vd.; Otten 1969, 359.; Goetze 1975_b, 119.; Monte-Tischler 1978, 60.; Kinal 1954, 78.; Dinçol 1982, 38.; Pehlivan 1984, 64.; Memiş 1989, 52.; Kinal 1991, 106, 147, 154.; Pehlivan 1994, 331.; Anlaşmanın Türkçe metni için bk., Pehlivan 1991_b, 53 vdd.; Ceylan 1994, 78 vdd.; Metnin, Friedrich’ten alınan bölümü ve Türkçesi için bk., Ceylan 1991, 61 vdd.

işlediğine ve aradaki hukuki farklılıklara dair bilgiler de vermektedir. Bu farklılıklardan özellikle ikisi dikkat çekicidir. Bunlar anlaşma metninde geçen kan bağı bulunanlar arasındaki yakın ilişkileri yasaklayan kararlar ve saray kadınlarına bakmanın ölüm sebebi olacağını hatırlatan bilgilerdir (Pehlivan 1991b, 54).

Biz burada anlaşmanın hepsini vermek yerine önemli noktalarını vurgulayarak, anlaşma metninin tümünü veren kaynaklara atıf yapmayı daha uygun bulmaktayız.

Hititler tarihleri boyunca birçok devletlerarası anlaşma yapmışlardır (Ceylan 1991.; Ceylan 1994). Bunların hemen hepsi ifade tarzı ve içerik bakımından belirli bir uyum ve benzerlik içinde iken Hukkana Anlaşmasında bu uyumu bulmak zordur (Friedrich 1930, 103.; Forrer 1931, 2).

Hititlerin tarih yazıcılığı konusundaki başarılarını gösteren ve genelde diğer anlaşmaların giriş bölümünde verilen anlaşmayı yapan ülkeler arasındaki ilişkilerin geçmişine Hukkana Anlaşmasında rastlanmaz. Bu ilişkilere değinilmediği gibi anlaşmanın yapılmasına sebep olan gelişmeler net bir biçimde ortaya konulmamıştır.

Anlaşmayı diğerlerinden ayıran bir başka özellik, tanrılar listesinin anlaşmanın sonunda değil, başlangıç bölümünde yer almasıdır. Anlaşma şartlarına uymayanlar için söylenen lanet duaları ise metnin son kısmındadır (Pehlivan 1991b, 58).

Hukkana Anlaşmasından bir takım sonuçlara ulaşmak mümkündür. Bunlardan ilki, Metnin çeşitli yerlerinde anlaşmayı dikte ettirenin Şuppiluliuma I olduğunu görürüz (**Friedrich 1930, 107**).

İkincisi, anlaşma da muhatap olarak bazen Hukkana, bazen Hayaşa halkı dikkate alınmıştır. Bu açıdan bakıldığında metnin bazı yerlerinde Hukkana'ya, *sen*,

Hayaşa halkına ise, *siz* diye hitap edilir (Goetze 1928, 26.; Friedrich 1930, 104.; von Schuler 1965^b, 449-450).

Üçüncü olarak, metnin yine bazı yerlerinde Şuppiluliuma I Hukkana'ya öğüt verir gibi seslenir ve onun Mariya'nın düştüğü duruma düşmemesini öğütler (Friedrich 1930, 129).

Son olarak söz konusu anlaşma ile her iki ülke, askeri konularda karşılıklı yardımlaşma taahhüdünde bulunmuşlardır.

Böylece Hititler kuzeydoğu komşularından, Hayaşalılardan, emin olacaklar, Hitit kralı da onları iç ve dış tehlikelere karşı koruyacaktı. Hitit kralı bu konuyu anlaşmanın birçok yerinde tekrarlamaktadır (Friedrich 1930, 119, 11).

Anlaşma ile Hukkanas ve Hayaşa halkı, Hitit devletine sadık kalacak, vergilerini verecek ve askeri yardımda bulunacak, buna karşılık Hitit kralı da Hayaşa halkını düşmanlarına karşı korumayı ve bağımsızlıklarının sürekliliğini sağlamayı kabul etmiştir (Pehlivan 1991^b, 58).

Yine bu anlaşma Hayaşa-Hitit ilişkilerinde elli yılı aşkın bir süre boyunca dostluk ve saldırmazlık dönemi yaşanmasını sağlamıştır. Ancak Hitit prensesi ile evlenip tahta çıkmayı emniyet altına alan Hukkana'nın kaç yıl hüküm sürdüğü, kendisinden sonra çocuğunun yönetimi ele alıp almadığı gibi konularda fikir sahibi olmamız için yeterli bilgi vermemektedir (Pehlivan 1984, 67).

Hukkana Anlaşması, Hitit ve Hayaşalılar arasında oldukça uzun bir süre barış döneminin yaşanmasını sağlamış, önceki yıllarda Hitit kayıtlarında sıkça bahsedilen Hayaşalılardan bu süre içerisinde pek bahsedilmez. Bu tarihlerden yarım asır sonra, Hayaşa ve Kaşka ülkelerinin yer aldığı kuzey-kuzeydoğu Anadolu topraklarındaki ilk hareketlenme ve örgütlenmeler Hitit kralı Murşili II döneminde tekrar canlanmaya

başlar. Bir başka ifade ile bu dönemden itibaren ilişkiler yavaş yavaş eski günlerine döner (Pehlivan 1994, 331).

1.1.2.2.4. Anniya Döneminde Hayaşa Krallığı

Murşili II (M. Ö. 1345–1315)'nin tahta çıkışının ilk yıllarında Hukkana'nın soyundan gelmediği anlaşılan Anniya/ş Hayaşa'da yönetimi ele geçirmiştir⁵⁴.

Yeni Hayaşa kralı Anniya, kuzey Suriye'deki Hitit çıkarlarını korumak için Mitannilerle ilgilendiği sırada, bu bölgede bulunan Murşili II'nin kendisine müdahale tehlikesi bulunmadığından hareketle İstitina, Kannuva şehirlerine ve Dankuva topraklarına saldırılar düzenledi. Aldığı esir ve ganimetlerle Hayaşa'ya çekildi.

Aynı tarihlerde doğu Kaşka boylarını örgütleyerek küçük bir devlet kuran Pihhuniya⁵⁵ ile Hayaşa kralı anlaşmış ve bu bölgede Hititlere karşı bir ölçüde güvenlik hattı oluşturmuşlardır (Pehlivan 1984, 67.; Pehlivan 1991b, 59-60.; Pehlivan 1994, 331).

Kuzey Suriye'deki problemleri büyük ölçüde çözen Murşili II, Kargamış üzerinden Yukarı Memlekete yöneldi. Hayaşa-Kaşka sınırında yer alan Tibya (Ordu) bölgesinde küçük devlet kuran Pihhuniya'yı cezalandırdı (Goetze 1967, 89 vd.). Saltanatının 7. yılında (olasılıkla, MÖ. 1338) bu başarısını pekiştirmek için Hayaşa üzerine yürüdü⁵⁶.

⁵⁴ Şuppiluliuma I'nin son zamanlarında ortaya çıkan Anniya'nın önceki Hayaşa kralı Hukkana ile kan bağı bulunmamaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Hayaşa halkı kendisine yeni bir lider ya da kral seçmiştir. Garstang-Gurney 1959, 36-37.; von Schuler 1965_a, 44, 46-47.; Cornelius 1973, 168.

⁵⁵ Hayaşalılar gibi Kaşkalar da, dağınık gruplar halinde ve bir takım beyler ya da liderler idaresinde yaşamakta idiler. Pihhuniya, Kaşka tarihindeki ilk birleştirici lider veya kral olarak tanımlanmaktadır. Von Schuler 1965_a, 44 vd.

⁵⁶ Murşili II'nin, Hayaşa üzerine gerçekleştirdiği ve bu yöne yapılan ilk sefer olma özelliği taşıyan bu harekât, kralın 7. yıl kayıtlarında şu ifadelerle yer almaktadır.

Murşili II, 7. yıl kayıtlarının devamında, Anniya'ya gönderdiği bir mektupla, Anniya'dan, Hayaşa'ya götürdüğü Hitit insanlarını ve bölgeden aldığı ganimetleri iade etmesini ister⁵⁷.

İki ülke arasındaki yazışmalar uzamış ve 7. yıl sefer mevsiminin sonlarına yaklaşmıştır. Buna rağmen Murşili II, Hayaşa üzerine yürüyerek sınırda, sarp bir mevkide kurulu olan Ura kentini kuşatmıştır. Büyük bir olasılıkla da Ura ve çevresinin kontrolünü ele geçirdikten sonra geri dönmüştür (Goetze 1967, 99)⁵⁸.

Murşili II, saltanatının 8. yılında ve bundan sonraki dört yıl boyunca da yapacağı gibi Anniya'yı mağlup etmek için Yukarı Memleket'e, Hitit-Hayaşa sınır bölgesine doğru ilerledi.

Bu seferlerin amaçlarından biride Hayaşa tehlikesini büsbütün ortadan kaldırarak asıl hedef olan kuzey Suriye'deki Hitit çıkarlarını tehlikeye sokan, güney-güneydoğuya, Mısır üzerine yönelmekti. Hitit kralının kararlı bir şekilde üzerlerine

KUB XIV 17

RS III.

"3- Dankuva ülkesine ve oraya saldırdı ve köylülerle birlikte

4- Sığırlar ve koyunlarla birlikte bunları aldı ve aşağıya Hayaşaya getirdi.

5- Güneş olan ben, bunu duyduğumda o zaman şöyle yazdım (.....)

6- (.....) orada sana hiçbir şey (.....) tılar. İstitina ahalisinden de hiçbiri

7- Sana fenalık yapmadı. Fakat sen geldin ve Dankuva ülkesine yürüdüün.

8- ve oraya saldırdın ve tutsaklarla

9- ve koyunlarla ve sığırlarla burayı aldın ve aşağıya Hayaşa ülkesine gönderdin"

Goetze 1967, 95–97.; Söz konusu ifadelerin Türkçesi için bk., Pehlivan 1984, 68.; Pehlivan 1991b, 60-61.

⁵⁷ Hitit Kralı Murşili II'nin, Hayaşa kralı Anniya ile mektup alışverişinde bulunduğunu ve dolayısı ile bu dönemde Hayaşa'da yazının kullanıldığını Murşili II'nin adı geçen sefer kayıtlarında bulmak mümkündür.

KUB XIV 17

RS III

"15- Senin ülkenin sınırları önünde kamp kurdum ve senin ülkeneye saldırmadım.

16- Ve ülkeni köylüsüyle, çiftçisiyle, koyunuyla, sığırlıyla almadım.

17- Ve sen Güneş'le kavgaya başladın ve geldin Dankuva ülkesine

18- Saldırdın ve orayı ahalisiz bıraktın ve tanrılar benim tarafımda oldular.

19- Fakat o bana kötü sözler söylemeye başlayınca

20- Ona karşı düşmanlık ilan ettim ve ona karşı sefere çıktım ve

Goetze 1967, 99.; Mektubun Türkçesi için bk., Pehlivan 1991b, 61.

⁵⁸ Hitit-Hayaşa sınırında yer alan Ura, Erbaa/Horoztepe ya da Amasya'ya lokalize edilir. Garstang-Gurney 1959, 37, 39.; Cornelius 1964, 13.; Hitit kayıtlarında iki Ura şehrinden bahsedilir. İkincisi için bk., Ünal 2003b, 13-40.

geldiğini haber alan Hayaşalılar, gönderdikleri bir elçi ile ellerindeki Hatti köylülerini ve onlara ait malları iade edeceklerini bildirdiler. Bu daha önce de uyguladıkları planın bir parçası idi.

Hitit ordusunun, ülkelerinin ana kısmını uzun süre kuşatmasını önlemek için böyle bir yola başvuruyorlar, daha sonrada verdikleri sözleri yerine getirmiyorlardı. Bu şekildeki davranışları ile Hitit ordularının sefer süresini azaltmak için bir nevi oyalama politikası izliyorlardı (Pehlivan 1984, 69.; Pehlivan 1991b, 62-63.; Pehlivan 1994, 331).

Nitekim Murşili II, seferini tamamlamaktan vazgeçince, Hayaşalılarda ellerindekileri iade etmekten kaçınmışlardır. Bu olay Murşili II'nin kayıtlarında şu şekilde anlatılmaktadır.

KUB XIX 3

V_s

“4- Lakin Hayaşa ahalisi sözlerini tutmadı ve Hatti köy-

5- lüsünü çiftçisini teslim etmedi. Bende Anniyaş'a yazdım ki:

6- Hiçbir şeyi bana vermeye

7- niyetin yok bir bölümünü Hayaşa'da tutuyorsun

8- Ve Hayaşa ülkesi de onları tutuyor, fakat diğerlerini de aldın.....⁵⁹

MÖ. 1336 da kuzey Suriye'deki karışıklıklar önemli boyutlara ulaşmış, kral, güneye kendi giderken Hayaşa ve Yukarı Memleket üzerine generallerinden birini göndermiştir. Murşili II'nin generali güçlü Hayaşa ordusunu yenmeye muvaffak oldu. Ancak Hititleri sürekli uğraştıran bu güçlere son darbe vurulamamıştı. Haberi

⁵⁹ Murşili II'nin 9. yıl kayıtlarının başlangıcındaki bu bölüm için bk., Goetze 1967, 105.; Kayıtların Türkçe tercümesi için bk., Pehlivan 1984, 69.; Pehlivan 1991b, 63.

alan ve seferi tamamlamak isteyen Murşili II, Kizzuvatna'dan Kargamış yoluyla Tegarama/Gürün'e⁶⁰ gelerek ordusu ile buluşmuştur (Goetze 1967, 125). Ancak yaklaşan kış mevsiminden dolayı, komutanlarının da tavsiyesi üzerine Hayaşa seferini bahara bıraktı.

Murşili II, tahta çıkışının 10. yılında (olasılıkla MÖ. 1335) kışı Ankuva'da geçirdikten sonra ilkbaharla birlikte Hayaşa seferine çıktı. Sınır bölgesinde bulunan ve adı ilk kez kayıtlarda geçen Ingalava şehrinden çıkarak Hayaşa üzerine yürüdü. Aripşa/Giresun ve Dukkamma/Şebinkarahisar dışındaki şehirler savaştan çekinmişlerdi. Aripşa, Murşili II ile yaptığı mücadeleyi kaybetmiş ve şehirleri de çok ağır yağmaya uğramıştır. Bu durum karşısında Dukkammalılar teslim olacaklarını, Hitit ordusuna gönüllü katılacaklarını, ancak şehirlerinin yağmalanmamasını istemişlerdir⁶¹. Bunlardan 3000 kişiyi Hattuşaş'a götürmek için ayıran Murşili II, şehrin tahrip edilmesini ve yağmalanmasını önlemiştir⁶². Hitit kralı bu başarılı seferlerine rağmen Hayaşalıları Hititler için artık problem olmaktan kesinlikle çıkarmayı amaçladığından saltanatının 11. yılında (MÖ. 1334) Hayaşa üzerine son bir sefer düzenler. İstedığı sonuca ulaştığını ise şu aşağıda ki şekilde ifade eder:

KB₀ IV₄ = 2 B₀ TU₅₈

RS_{IV}

42- "Fakat ilkbahar olduğunda Azzi (=Hayaşa) ülkesini düzene koymaya gidecektim.

⁶⁰ Tegarama, Sivas'ın Gürün İlçesine lokalize edildiği gibi, bazı kaynaklarda Malatya Ovası ve yakın çevresine de bu ismin verildiği bilinmektedir. Bk., Garstang-Gurney 1959, 41 vd.; Cornelius 1967, 74.; von Schuler 1965_a, 23, 68.

⁶¹ Söz konusu operasyonlar sonucu Aripşa ve Dukkamma gibi şehirler ilk kez Hitit orduları tarafından işgal edilmiştir. Bu seferlerden Murşili II'nin Hayaşa'ya son vermek niyetinde olduğunu anlıyoruz. Forrer 1931, 13 vdd.; Garstang-Gurney 1959, 37 vd.; Cornelius 1973, 193.

⁶² Bahsedilen olayların seyri Murşili II'nin annallerinde anlatılmaktadır. Bk., Goetze 1967, 133 vdd.; Forrer 1931, 15 vd.

- 43- *Ancak, Güneş geliyor diye duyduklarından*
- 44- *Azzi (=Hayaşa) ahalisi bana Halimana 'lı Muttiş'i gönderdiler.*
- 45- *Efendimiz sen bizi daha önce de*
- 46- *mahvettiğin için, Efendimiz şimdi üzerimize gelme, Efendimiz*
- 47- *Bizi tebalığa kabul et ve biz şu andan itibaren birlikler ve savaş arabaları vereceğiz*
- 48- *ve bizdeki Hatti köylülerini de teslim edeceğiz.*
- 49- *O zaman bana 1000 Hatti köylüsünü iade ettiler.*
- 50- *Ve Halimanalı'yı Muttiş'i böyle bir durumda*
- 51- *Bana gönderdikleri için bana Hatti köylülerini de geri verdikleri için*
- 52- *bunun üzerine ben Güneş, Azzi (=Hayaşa) ülkesine sefer yapmadım ve onları*
- 53- *Tebalığa kabul ettim ve onları tebam yaptım. Bunun üzerine ben güneş bu yıl*
- 54- *başka hiçbir yere sefer yapmadan Ankuva'ya gittim*
- 55- *ve kışı Ankuva'da geçirdim.*” (Goetze 1967, 139-141)⁶³.

Sürekli ve bir o kadar da planlı şekilde gerçekleşen bu seferlerden sonra Hayaşa ülkesi, Hititler için problem olmaktan çıkmıştır⁶⁴.

Hititler için tehlike kaynağı olmaktan çıkan Hayaşalıların, tamamen ortadan kalktığını söylemekte mümkün değildir (Pehlivan 1984, 72.; Pehlivan 1991b, 67).

⁶³ Murşili II'nin bu seferi ayrıca bk., Forrer 1930, 21 vd.; Kayıtların Türkçesi için bk., Pehlivan 1984, 71-72.; Pehlivan 1991b, 66-67.

⁶⁴ Murşili II'nin Hayaşa'yı tamamen Hititlere bağımlı duruma getirdiği ve Hayaşa tehlikesine son verdiği bu sefer hakkında bk., Goetze 1928, 34.; Goetze 1975b, 124.

Çünkü onlar bir kez daha Hitit kayıtlarında görünürler. Hitit kralı Tuthaliya IV. (MÖ. 1250-1220) zamanına ait bu kayıtta, kral sınır komutanlarına;

“Azzi (=Hayaşa), Kaşka ve Lukka ülkelerinden hiç kimsenin giriş-çıkış yapmaması”

konusunda kesin emir vermiştir⁶⁵.

Daha sonraki dönemlerde Hitit veya çağdaş diğer Önasya devletlerinin kayıtlarında Azzi-Hayaşa adına rastlanmaz (Goetze 1928, 34.; Cornelius 1973, 193). Ancak onlardan günümüze kadar geldiğini düşündüğümüz kalıntıların, Erzurum’un kuzeyi ile Doğu Karadeniz arasında, Kelkit-Karasu vadisinde kalan çekirdek Hayaşa topraklarında aranmalıdır⁶⁶.

Sonuç olarak MÖ. III. binde doğu ve kuzeydoğu Anadolu’da egemen olan Hurrilerin toplum yapısı ve yaşam tarzının Hayaşa’da da devam ettiğini söylemek mümkündür. Hayaşalılar yüzyıllar boyu bu topraklarda varlığını sürdüren, her türlü mirası ve kültürel geleneği kendilerinden sonrakilere aktarmışlardır.

⁶⁵ Tuthaliya IV., kayıtlarında söz konusu ülkelerle olan karşılıklı geçişleri kapattığından bahseder. Metinlerin tercümesi Forrer tarafından yapılmıştır. Bk., Forrer 1931, 22.; Ayrıca bk., Garstang-Gurney 1959, 37.

⁶⁶ Çoruh vadisi boyunca gerçekleştirdiğimiz alan çalışmalarında Karaz Kültürü ve Urartu çağı arasındaki döneme tarihlendirilebilecek gerek mimari ve keramik gerekse yazılı belgelere rastlamadık.

Buraya kadar Hayaşa Ülkesi olarak tanımladığımız toprakların büyük bölümünde kazı yapılmamıştır. Sagona tarafından sadece bir merkezde üç mevsimlik bir kazı yapılmış olmasına rağmen sonuçlar yine bu dönemi aydınlatıcı nitelikte değildir. Ancak söz konusu eksiklik, özellikle bölgede bu döneme ait yerleşmelerin yokluğundan değil belki de araştırmaların yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. İlerleyen yıllarda birkaç merkezde yapılacak kazılarla, bu çağ hakkında daha net verilerin ortaya çıkacağı ümidindeyiz.

İKİNCİ BÖLÜM

2. MÖ. 1. BİNDE KUZEYDOĞU ANADOLU VE URARTULAR

Bir önceki başlık altında incelediğimiz Hayaşa-Azzi Krallığı, MÖ. II. bin yılı ortalarına kadar doğu-kuzeydoğu Anadolu'yu denetiminde bulundurmuştur.

Hititlerin, bu ülkenin tehlikeli saldırılarından korunmak ve ülkelerinin güvenliğini sağlamak için bu bölgeye sürekli, kararlı ve planlı saldırılar düzenleyerek, onları gruplar halinde dağılmak mecburiyetinde bıraktıkları dönemde, Asurlular yeniden ve güçlü bir şekilde Önasya'da kendilerini gösterme fırsatı buldular. Amaçlarına ulaşabilmek için Assur Ubalit I (MÖ. 1365–1330)'den itibaren, kuzey Suriye'deki Hurri-Mitanni krallığı⁶⁷ ve Doğu Anadolu'daki beylikler üzerine sistemli akınlar düzenlediler.

Bu bölgeye yaptıkları akınlardan elde etmek istedikleri sonuçlardan ilki, bir yandan Akdeniz limanlarını, Basra Körfezine bağlayan ticaret yolları üzerinde denetim hakkı elde etmek, diğer yandan süper güç olabilmek için ihtiyaç duydukları doğal kaynakları sömürmektir⁶⁸. Nihai sonuç ise Hurri-Mitanni egemenliğine son

⁶⁷ Hurri-Mitanni krallığı, Mısır belgelerinde Naharina/Naharaim olarak tanımlanan Hanigalbat toprakları üzerinde yer almaktadır. Başkentleri bugünkü Resulayn kasabasına yerleştirilen Waşşukanni'dir. Asyanik ve İndo Ari topluluklarının oluşturduğu bu krallık, M.Ö. XV. yüzyıldan itibaren sahip olduğu konumdan dolayı, Anadolu, Mısır ve Mezopotamya arasında önemli bir rol oynamıştır. Contenau 1934, 27 vdd.; Goetze 1946, 5.; Erzen 1992, 22.

⁶⁸ Kuzeydoğu Anadolu'nun yeraltı zenginlikleri arasında bakır, demir ve kurşun gibi madenlerin yanı sıra altın ve gümüşte bulunmaktadır. Asur krallarının bu bölgeden öncelikle elde etmek istedikleri demirdir. Güçlü bir devlet olabilmek ve bu bölgeleri kontrol altında tutabilmek için demirden yapılmış silahlara ihtiyaç duyulmaktaydı. Nitekim Anadolu-Mezopotamya-Mısır arasında tampon bölge oluşturan Hurri-Mitanni krallığına karşı mücadelelerinin başında Asur'un başarısız olduğu bilinmektedir. Von Schuler, Asur krallarından Asur Ubalit I'in Mitanni ülkesini işgal etmek istemesinin bu ülkede kısa süreli de olsa krize sebep olduğunu, ancak Asur kralının, Hurri-Mitanni krallığının Hititlerin koruması altında ve sağlam silahlara sahip olduğunu bildiğinden dolayı olası bir saldırıdan vazgeçmiştir. Von Schuler 1965^a, 52.; Maxwell-Hyslop, Salmanassar I'den itibaren, Hurri kökenli Uruatri-Nairi halkının yaşadığı bölgeye Asur akınlarının düzenlenmesini bölgedeki zengin

vermekti. Nitekim Asur devleti bu politikasını Salmanassar I (MÖ. 1274–1245) döneminde gerçekleştirmiştir.

Bu tarihlerde ise Doğu Anadolu’da dağınık olarak varlıklarını sürdüren beylikler, ortak ve güçlü düşmanları Asur saldırıları karşısında örgütlenme yolunu seçmişlerdir. İşte bu döneme *Feodal Beylikler Dönemi*, *Uruatri-Nairi Konfederasyonları Dönemi* veya *Urartu’nun Proto Tarihi* gibi isimler verilir⁶⁹.

Hayaşa halkının önemli bir bölümü bize göre, Uruadri-Nairi Konfederasyonlarını oluşturan beylikler arasında aranabilir. Özellikle, MÖ. 13. yüzyıldan MÖ. 9. yüzyıla kadar süregelen dönemde, Zap suyundan Karadeniz’e kadar uzanan alanda birçok feodal beylik yer almıştır.

Bu dönemde doğu Anadolu ile ilk ilişkilerin, ilk temasların varlığına Asur krallarının kayıtlarında rastlamaktayız.

Salmanassar I (MÖ. 1274–1245), saltanatının ilk yıllarında, Asur’a karşı isyankâr tavrı yüzünden Uruatri ülkesine⁷⁰ sefer düzenlediğini gelişen olayları şu ifadelerle anlatır.

*“...Rahipliğimin başlangıcında Uruatri ülkesi ayaklandı. Ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım...”*⁷¹.

demir yataklarına bağlamaktadır. Maxwell-Hyslop 1974, 140 vd.; Madencilik sanatı Anadolu ve Kafkaslarda köklü bir geçmişe ve sürekli etkileşime sahiptir. İlk Tunç çağı ve sonrasında bu alandaki gelişme ve ilişkiler için bk., Childe 1936, 113.

⁶⁹ Bu dönem “Urartu’nun Arkaik Çağı” gibi terimlerle de açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk., van Loon 1966, 6.; Salvini 1967, 32.; Erzen 1992, 24 vd.; Tarhan 1978.; Tarhan 1982, 70 vd.; Tarhan 1983, 295.; Tarhan 1986, 285-286.

⁷⁰ Uruatri teriminin kayıtlarda ilk kez görülmesi hakkında bk., Munn-Rankin 1973, 279.; Piotrovskii, bu terimi dağlık bölge anlamında kullanılmıştır. Piotrovskii 1969, 43.; Belli ise Asurca bir kelime olan bu sözcüğün etnik anlamda değil coğrafi bir terim olarak kullanıldığını ifade eder. Belli 1982_a, 149.; Ayrıca konu hakkında bk., Salvini 1967, 11.; Tarhan 1978.; Tarhan 1982, 70 vd.; Tarhan 1983, 295.; Çilingiroğlu 1984, 39.; Tarhan 1986, 285.; Çilingiroğlu 1994, 9 vdd.

⁷¹ LAR I, 114.; ARI I, 81-83.; Kayıtların Türkçesi için bk., Pehlivan 1984, 77.; Pehlivan 1991_c, 23-24.; Ceylan 1994, 176.

Asur kralı sözlerinin devamında,

“...Himme, Utkun, Bargun, Salva, Halila, Lula, Nilipahri ve Zingun’u zapt ettim. (Sekiz) Ülke ve 51 şehri zapt ettim, yaktım-yıktım. Ganimet olarak mallarına el koydum. Bütün Uruatri ülkesini üç günde itaat altına aldım...”⁷².

yaşanan olayları bu şekilde ifade eder. Bu aynı zamanda doğu Anadolu’daki ilk siyasi örgütlenme olarak karşımıza çıkmaktadır.

Salmanassar I.’den sonra kaynaklarda otuz yıl boyunca hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Yeni bilgiler, Tukulti Ninurta I (MÖ. 1244–1208)’in⁷³ ilk yılındaki kayıtlarda, “Nairi ülkeleri”⁷⁴ tanımı ile karşımıza çıkar. Asur şehrindeki bir sarayın yeniden inşasını gösteren yazıtta,

“...Nairi Ülkelerinin 43 kralı -savaşmak için- yerlerini aldılar. Onlarla savaştım ve mağlup ettim. Onların kanları ile dağların çaylarını ve derelerini sel haline getirdim....”⁷⁵.

⁷² LAR I, 144.; Sekiz ülkenin konumu hakkında bk., yazıtın Türkçesi için bk., Tarhan 1978, 91 vdd.; Çilingiroğlu 1994, 5.; Pehlivan 1984, 77.; Pehlivan 1991c, 23-24.; Ceylan 1994, 176.

⁷³ Tukulti Ninurta I dönemi tarihi olayları ve ayrıntıları için bk., Saggs 1984, 51-55.; Tukulti Ninurta I’in kronolojik olarak Salmanassar I’den sonra geldiğini olasılıkla onun oğlu olduğunu belirtmektedir. ARI I, 693.; Belli 1982a, 149.; Saggs 1984, 51 vd.; Erzen 1992, 24.

⁷⁴ Nairi Ülkeleri hakkında bk., Piotrovskii 1966, 58-62.; Salvini 1967, 14, 16-17.; Piotrovskii 1969, 43-44, 46.; Munn-Rankin 1973, 279.; Belli 1982a, 150.; Çilingiroğlu 1984, 39-40.; Çilingiroğlu 1994, 6 vdd.; Bazı kaynaklarda Nairi ülkesinin sınırları çizilirken, Dicle ırmağının kaynaklarından Çoruh Havzasına kadar olan coğrafi alan dikkate alınmaktadır. Piotrovskii 1969, 43.; Diakonoff-Kaskkai 1981, 26.; Belli 1982a, 150.; Sarduri I ve İşpuini dönemi yazıtlarında geçen şekli için bk., Diakonoff-Kaskkai 1981, 60.

⁷⁵ LAR I, 142-144.; ARI I, 101 vdd.; Hitit krallarından Hattuşili III’nin çağdaşı olan Tukulti Ninurta I, Asur’dan hareket ile kuzeye doğru birçok ülke ve beylikten geçer. Yazıtta 43 olarak gösterilen bu rakam bazı eserlerde, 40 Nairi kralı olarak geçer.

şeklindeki sözleriyle, Asur'un saldırıları karşısında Nairi ülkesindeki çok sayıdaki beyliğin geniş bir alanda merkezi bir birlik etrafında birleştiğinden bahseder.

MÖ. I. binden biraz önce bölgede dağınık halde yaşayan, Asur kaynaklarında adına rastladığımız belki de o dönemde doğu Anadolu'daki diğer beylikler arasında en zengin ve en güçlü olanı kuzeydoğu Anadolu'ya yerleştirilen ve kuzey sınırı Kelkit-Karasu Havzası'na dayanan, Daiaeni'dir⁷⁶.

Havzayı ilgilendiren, en ayrıntılı yazıtlara ve Daiaeni'den bahseden ilk kayıtlara, Tukulti Ninurta I'den yüzyıl kadar sonra Asur tahtına çıkan Tiglat-Pileser I (MÖ. 1115–1077) döneminde rastlanır.

Tiglat-Pileser I'in tahta çıktığı yıllara kadar Asur krallığının bir duraklama dönemine girdiği bilinmektedir. Yeni kral Asur'daki Anu-Adad tapınağının köşesine yerleştirilmiş, dört kil prizmadan oluşan *Prizm Yazıtında*, Nairi ülkesinin 23 kralına karşı mücadele ettiğine dikkat çekerek şunları ifade etmektedir⁷⁷.

“...Tanrı Asur beni Nairi ülkesine ve Yukarı Denizin kıyısında yer alan ülkelere gönderdiği zaman ...Nairi ülkesini ve Yukarı Denizin kıyısındaki ülkeleri ele geçirdim, 40 kralı ayaklarımın altına kapandırarak onların efendisi oldum...”

Bk., ARI I, 773, 795.; Erzen 1992, 24.; Çilingiroğlu 1994, 6, dpn. 23.; Kayıtların Türkçesi için bk., Belli 1982_a, 150.; Pehlivan 1984, 77-78.; Pehlivan 1991_c, 23-24.; Ceylan 1994, 176.

⁷⁶ Daiaeni/Diauehi'den bahseden Asur ve Urartu kaynakları için bk., LAR I., 236, 237, 270, 275, 301, 305, 319, 560, 604, 619, 641, 662, 686, 688, 690, 692.; HChI, no. 23, 24, 80, 81, 82.; UKN, 36, 37, 68, 69, 127, 128.; Lambert 1961, 147, (b).; Wilson 1962, 90 vd., 104.; Orthmann 1968/69, 77-78.; Konumu ve Urartu ile ilişkileri hakkında bk., Friedrich 1931, 266-267, 271-272.; Burney 1966, 60 vdd.; van Loon 1966, 12.; Piotrovkii 1966, 38, 59-60, 73, 76-77, 89-90, 94, 96, 115, 266.; Salvini 1967, 11, 22-23, 37-38, 40, 51 dpn. 8.; Piotrovskii 1969, 43, 47.; Sayce-Litt 1970, 174-175.; Burney-Lang 1971, 136-138.; Barnett 1973, 415 vd.; Tarhan 1978, 80 vd.; Sevin 1979, 102 vdd., 154.; Diakonoff-Kashkai 1981, 14, 18, 25-26, 65, 79.; Çilingiroğlu 1982, 192 vd.; Tarhan 1982, 101, dpn. 146.; Belli 1982_a, 156.; Tarhan 1983, 302.; Çilingiroğlu 1984, 8-9.; Çilingiroğlu 1994, 7, 9-11, 62-63, 65-67.; Koşay 1984, 18.; Pehlivan 1984, 78 vdd.; Pehlivan 1991_b, 22 vdd.; Pehlivan 1994, 332.; Ceylan 1994, 181 vdd.; Umar 1999, 199.; Köroğlu 2000, 720-723.; San 2000.; 19-28.; Ceylan 2001, 39 vdd.; Güneri 2002, 3.

⁷⁷ Asur Krallarından Tiglath Pleser I (M.Ö. 1115–1077), Prizma Yazıtında krallığının ilk beş yılına ait icraatlarından bahseder. Nairi ülkesine düzenlediği seferlerin içeriği ve bunların Türkçelerinin ayrıntıları için bk., Belli 1982_a, 150.; Pehlivan 1984, 78-79.; Pehlivan 1991_c, 24-26.; Çilingiroğlu 1994, 7-8.; Pehlivan 1994, 332.; Ceylan 1994, 180 vd.; Ceylan 2001, 38 vdd.

“...Geçilmesi güç yollardan ve bozkırlardan -geçtim-. Yollar engebeli, patikalar kapalı idi... 16 büyük dağı savaş arabalarımla aştım. Oradaki ülkeye ulaşmak için- iki uçlu bronz baltalarla, yolumu güçlüklerle açtım. Urumi ağaçları, dağ ağaçlarını kestim. Ordunun ilerleyebilmesi ve Fırat nehrini geçebilmesi için kuvvetli köprüler yaptım. Tumme'den.....Daiaeni'ye kadar Nairi'nin 23 kralı, savaş arabalarını ve ülkelerinden çıkardıkları ordularını -alarak- savaşa katıldılar. Korkunç silahlarımın bütün şiddetiyle üzerilerine hücum ettim ve Adad'ın -verdiği- coşkuyla onların büyük ordularını imha ettim....Silahla donatılmış 120 savaş arabalarını, savaş ortasında ele geçirdim. Onlara yardıma gelen Nairi'nin 60 kralının -savaş arabalarını ele geçirdim- ve mızrağımın ucunda Yukarı Deniz'e kadar takip ettim....Ellerim Nairi ülkesinin bütün krallarını yakaladı....”⁷⁸.

Yine Tiglat-Pileser I saltanatının 3. yılında yaptığı seferlerden bahsederken Daiaeni kralını esir aldığından da bahsetmektedir.

“...Daiaeni kralı Sieni, Asur'a saygı göstermedi. Onu esir ettim ve Asur'a götürdüm. Nairi'nin geniş arazisini idarem altına aldım...”⁷⁹

Tiglat-Pileser I'in, Daiaeni ile ilgili bütün yazıtlarında⁸⁰ bu yerin, Nairi ülkesinin en son kısmında yer aldığını belirtir.

⁷⁸ LAR I, 236.; Bu yazıtta olduğu gibi diğer yazıtlarda da geçen *Yukarı Deniz*, bilim adamlarınca Van Gölü olarak belirtilmiştir. *Yukarı Deniz*'le Van Gölünün kastedildiği hakkında bk., Piotrovskii 1969, 44-45.; Belli 1982_a, 150.; Erzen 1992, 25.; Çilingiroğlu 1994, 11.;

⁷⁹ LAR I, 237., Salvini yazıtta geçen *Šieni* adının Hurrilere ait özel isimleri hatırlattığını, bu ismin değişik kullanışlarının *Šennaia*, *Šennakka*, *Šennape*, *Šenneia* ve *Šenni*, şeklinde Nuzi tabletlerinde görüldüğünü ifade eder. Salvini 1967, 51-52.

⁸⁰ LAR I, 236-237, 270, 301, 319.; Seferlerle ilgili inceleme ve yorumlar hakkında bk., Burney 1966, 58 vd.; Piotrovskii 1966, 59-60.; Salvini 1967, 22, 51-54.; Wiseman 1973, 459 vd.

Bu tanımlama bir tesadüf değildir. Nitekim Urartu'nun kuruluş yıllarına rastlayan Salmanassar III'ün bölgeye seferleri kayıtlarda etraflıca anlatılırken Daiaeni, Fırat'ın kaynak bölgesinde yani Urartu'nun kuzeydoğusuna düşen topraklarda gösterilir. Daha önemlisi Diauehi/Daiaeni'den bahseden ve Urartu krallarından Menua ve Argiştı I'e ait yerel yazıtlar; Hasankale-Horasan-Sarıkamış arasındaki sahada tespit edilmiştir (Pehlivan 1984, 79.; Pehlivan 1991c, 27.; 333).

Salmanassar I. tarafından Uruatri Ülkesi, Tukulti Ninurta I ve Tiglat- Pileser I tarafından ise Nairi Ülkeleri olarak tanımlanan “Feodal Beylikler”, Urartu Devleti'nin öncüleridir⁸¹. Bu beylikler daha sonraki tarihlerde politik bir örgütlenmeye girmişlerdir.

⁸¹ Bu konfederasyon dönemi ile ilgili olarak bk., van Loon 1966, 6.; Salvini 1967, 32.; Tarhan 1982, 70 vd.; Tarhan 1983, 295.; Tarhan 1986, 285-286.; Erzen 1992, 24 vd.

2.1.URARTU DEVLETİNİN KURULUŞU VE KUZEY POLİTİKASI

2.1.1. Urartu Devletinin Kuruluşu

Burada, Urartu Devletinin kuruluşunu tamamlar tamamlamaz, özellikle Sarduri I, Menua ve Argiştı I'in saltanatları süresince, yayıldıkları sahanın (doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran) nasıl en güçlü siyasi birliği haline geldiğinden ve hakim olunan coğrafi alanın genişlemesinden dolayı giderek artan insan-doğal kaynak ihtiyacını karşılayabilmek için çevresindeki krallık ve prenslere yönelik aralıksız seferler düzenlendiğinden bahsedilecek. Bunun yanı sıra, Urartu Devletinin kuzey politikasının nedenlerine, ayrıntılarına, bu toprakların nasıl ve ne zaman Urartu'ya katıldığına değinilecektir.

Konfederasyonların birleşik hareket etme arzularının artması merkezi devlet sisteminin kurulması için ilk aşamayı oluşturmuştur. MÖ. 9. yüzyılda (MÖ. I. bin yılın başlarında), konfederasyonlar birleşerek Urartu Devleti'ni oluşturmuşlardır (Piotrovskii 1969, 45; Salvini 1967, 79 vdd.; Bilgiç 1959, 44-48.; Tarhan 1982, 81 vd.; Tarhan 1983, 296 vd.). Aslında bu devre bir geçiş sürecidir.

Urartu Devleti için merkezi sisteme yönelik ilk organizasyonlar Lutipri⁸²/Lapturi⁸³ döneminde başlamıştır (UKN, 1-3.; HChI no. 1 a-c.; Tarhan 1978, 72 vd.; Tarhan 1982, 81.; Belli 1982_a, 152).

⁸² Urartu kayıtlarında, Lutipri adına, kendisinden bir müddet sonra tahta çıkacak olan ve Urartu'yu tarih öncesinin karanlığından kurtaran Sardurburcu/Madırburç adı verilen yazıtta, *Büyük Kral, Lutipri'nin oğlu*, şeklindeki bir ifadede rastlanır. UKN, 1, 117.; HChI, no. 1 a-c.; Tarhan 1978, 62.; Tarhan 1982, 82.; Belli 1982_a, 152.; Lutipri'nin kimliği konusunda daha ayrıntılı bilgi için bk., Tarhan 1982, 92 vdd.

⁸³ Çağdaş Asur kayıtlarında bu kralın ismi Lapturi olarak geçmektedir. LAR I, 461.

Lutipri (MÖ. 880–860) devri olayları hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Asur kralı Asur Nasirpal II (MÖ. 883–859)’nin 2. saltanat yılı yazıtlarından anlaşıldığına göre,

“...Tusha şehrinde kaldığım sırada...Nirdun ülkesinden Tubisi’nin oğlu Lapturi’den ve -aynı- ülkenin içinde bulunan Urume ülkesinden tribut aldım ve Nairi ülkelerinin krallarından arabaları, atları, katırları, gümüşü, altını ve bakır kapları, davarları, koyunları ve şarabı onların tributu olarak kabul ettim. Nairi ülkelerini bunu taşımakla yükümlü kıldım...” (LAR I, 461)⁸⁴.

Asur’a vergi vermek zorunda kalmıştır. Söz konusu vergilerin bu ülkeye ulaştırılmasını da Lapturi üstlenmek zorunda kalmıştır (LAR I, 461)⁸⁵.

Lutipri’den sonra, Urartu tahtına Aramu/Arame (yaklaşık MÖ. 860–840) geçmiştir. Bu kral hakkındaki bilgilerimiz Asur kralı Salmanassar III (MÖ. 858–824)’ün sefer kayıtlarına dayanmaktadır.

“...krallığının başlangıcında, saltanatımın ilk yılında...Hubuşkia’dan hareket ettim. Sugunia’ya, Urartulu Arame’nin krali şehrine yaklaştım. Şehre hücum ettim ve ele geçirdim. Savaşçılarının çoğunu kılıçtan geçirdim. Ganimetlerini topladım. Şehrinin önünde kesilmiş başlardan bir sütun yaptım. Civardaki 14 şehri ateşle yaktım. Sugunia’dan hareket ettim. Nairi ülkesinin denizine/Van Gölü ulaştım ve tanrılarımı kurbanlar kestim...” (LAR I, 598).

Kral, Arame’nin adı geçen krali şehrini (Sugunia)⁸⁶ ele geçirdiğini Balawat Kapısının⁸⁷, ilk bandında da (Band I, lower register) dile getirmiştir (LAR I, 614.; Belli 1982a, 151).

⁸⁴ Yazıtın Türkçesi için bk., Ceylan 1994, 187.

⁸⁵ Yazıtın Türkçesi için bk., Ceylan 1994, 187.

⁸⁶ Sugunia’nın nerede olduğu konusunda arkeolojik veriler olmamasına karşın Van Gölünün güneybatısında yer aldığı önerilmiştir. Piotrovskii 1969, 46.; Çilingiroğlu 1994, 29-30. Bu kentin Van

Asur kralı Salmanassar III'ün, Urartu'nun kralı şehri Sugunia'yı yağmalamasından yaklaşık iki yıl sonra Urartu kralı Arame, yeni bir krali kent kurmuştur. Bu aynı zamanda Salmanassar III'ün bölgeden çekilmesinin ardından

gölünün güneybatısında yer alması gerektiğinin bir başka kanıtı ise Urartu krallığının ilk yıllarında ana yerleşim alanlarının bu bölgede yoğunlaşmasıdır. Çilingiroğlu 1984, 11.

⁸⁷ Urartu üzerine gerçekleştirilen bu seferleri sadece Salmanassar III'ün yıllıklarından değil, aynı zamanda 1878 yılında Ninive'nin güneydoğusunda İmgur-Ellil adını taşıyan eski bir kentin harabelerinde, Balawat adı verilen tepede gün ışığına çıkartılmış olan ve Salmanassar III'ün bu seferi ile ilgili resimlerin yer almış olduğu tunç kapılardan da elde etmekteyiz.

Bilindiği gibi, yıllıklarda Asur ordusunun birliklerinin izlenmiş oldukları yollardan ve elde etmiş olduğu zaferlerden söz edilmekteydi. Balawat tepesinde ele geçirilen ve Asur sanatının güzel örneklerinden biri olan tunç kapılardan birinin üzerinde, Salmanassar III'ün ilk krallık yıllarında yapılmış olan seferden bölümler betimlenmiştir. Balawat kapıları çeşitli yerlerde ve zamanlarda oluşmuş olan olayları, birbirini izleyen resimler halinde yansıtmaktadır. İki pano halinde düzenlenmiş olan bu resimler göstermektedir. Resimler sol alt köşede Asur ordugâhının bir betimi ile başlamaktadır; savaş arabalarından ve piyadelere oluşan ordunun Sugunia'ya doğru hücumu geçmek için ordugâhtan ayrılışı canlandırılmıştır. Ayrıca, Sugunia kentinin fethini gösteren bir resim de vardır. Bu resimde, her iki yandan surlara dayanmış merdivenlerin yardımıyla ele geçirilmekte olan kentin ateşler içinde olduğu görülmektedir. Kent de bir tepenin üzerinde yer almaktadır. Kalenin içinde de mızrakçılar ve okçulardan oluşan Urartu askerleri betimlenmiştir. Bu resmin üzerinde de şu açıklayıcı yazıt yer almaktadır:

“Urartulu Aramu'nun kentini fethettim”.

Bu sahnenin sağında ise Urartulu tutsaklardan oluşan gruplar betimlenmiştir. Üstteki panoda ise, Asur ordusunun üç geçitten geçerek Van Gölü'ne doğru ilerleyişi canlandırılmıştır. Yukarıda sol köşede de, gölün kıyısında yapılan kurban töreni ve üzerinde Asur kralının resminin yer aldığı bir stelin dikilişi görülmektedir. Kurban bizzat kral tarafından kesilmektedir. Kralın yanında ise iki rahip yer almaktadır. Arka planda ise müzisyenler ve kurban hayvanlarının resmedildiği bu sahnenin üzerinde ise şu yazıt bulunmaktadır:

“Benim tasvirim olan bu yontuyu, Nairi ülkesi gölünün kenarına diktirttim. Tanrılarıma kurbanlar verdim”.

Diğer sahnelerde ise Salmanassar III'ün daha geç yıllarda yapmış olduğu seferler betimlenmiştir. Örneğin, yine Salmanassar III'ün krallığının 3. yılında yapılmış olan bir Asur seferinde Urartulu Aramu'nun krali kentlerinden Arzaşkun'un alınışı canlandırılmıştır. Bu askeri sefer oldukça geniş bölgelere yapılmış olup, Tiglat-Pileser I tarafından izlenen yolları izlemiştir. Asurlular Daiani ülkesinden geçerek Arzaşkun kentine yaklaşmışlardır. Yıllıklar bu seferden şöyle söz etmektedir:

“Urartulu Aramu, kuvvetli ordum ve vermiş olduğum savaştan korkarak kentinden kaçtı.”

Tunç kapılar üzerindeki resimlerde askerler tarafından boşaltılmakta olan ve alevlere terk edilmiş kale görülmektedir

Balawat kapıları üzerindeki panonun birinde, Çifte duvarlı Arzaşkun kalesinin yanar şekilde resmi görülmektedir. Kalenin dışında Asurlu askerlerle dağlara doğru kaçmakta olan Urartular arasındaki savaş resmedilmiştir. Daha geç bir dönem panosu üzerinde ise küçük bir kale resmi vardır. Burada öldürülmüş olan askerler kazıklanmışlardır. Duvarların altında ise kesilmiş başlardan yapılmış yığınlar resmedilmiştir.

Tunç levhalarla kaplı Balawat kapıları, Urartu kültürü ve sanatı içinde büyük önem taşımaktadır. Urartuların betimlendiği bu en eski sahneleri yansıtan bu resimlerde, Urartuların giysi ve silahları hakkında bilgi sahibi olmaktadır. Resimlerden anlaşıldığı kadarı ile, Urartular dizlerine kadar inen etek/tunik giymektedirler. Giysileri olasılıkla tunçtan yapılmış bir kemer tutmaktaydı. Başlarında, küçük yuvarlak yanaklıkların olduğu miğferler vardı. Silahları, ok-yay, mızrak ve kalkanlardan oluşmaktaydı. Bu görünümü ile Urartuların donanımı Asur'dan bütünüyle farklı olup daha çok Hurri giysi ve silahları ile benzerlik göstermekteydi. Belli 1982a, 151-152.; Çilingiroğlu 1994, 29.

Urartu'nun yeniden toparlanmaya başladığının göstergesidir. Ancak kısa süre sonra Asur kralı saltanatının 3. yılında Urartu üzerine yeni bir sefer düzenlemiştir. Bu olaylar MÖ. 856 yılı kayıtlarında şu şekilde yer almıştır.

“...Daiaeni ülkesinden hareket ettim ve Urartulu Aramu'nun krali şehri olan Arzaşku'ya yaklaştım. Urartulu Aramu, güçlü silahlarımla ve dehşetli savaşımla karşılaşınca korktu ve şehrini terk edip, Adduri dağına⁸⁸ çıktı. Onun peşinden dağa tırmandım ve dağlarda dehşetli bir savaş verdim. 3400 savaşçısını kılıçtan geçirdim, sanki Adad gibi, onların üzerine dehşet yağdırdım ve dağı, yün boyar gibi, onların kanı ile boyadım. Onun ordugâhını ele geçirdim. Arabalarını, süvarilerini, atlarını, katırlarını, eşeklerini, mallarını, eşyalarını, ganimetlerini dağlardan aşağıya indirdim. Aramu hayatını kurtarmak için dağın erişilmez bir zirvesine tırmandı. Bütün gücümle, vahşi bir boğa gibi, ülkesine saldırıp, onun şehirlerini harabeye çevirdim. Arzaşku ile birlikte, çevresindeki şehirleri yerle bir ettim ve ateşle yaktım. Şehir kapısının önüne kesilmiş başları yığdım. Daha sonra genç erkeklerini ve genç kadınlarını, bu yığınların etrafında, kümelerle kazıklatarak öldürdüm...” (LAR I, 605)⁸⁹.

Salmanassar III. 'e ait yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Urartu'da merkezi devlet olma yolundaki ilk adımlar Arame döneminde gerçekleşmiştir. Arame'nin merkezi devlet olma yolunda beylikleri nasıl bir organizasyona tuttuğunu tam olarak bilememekle birlikte, Sugunia ve Arzaşkun⁹⁰ adı ile iki krali kent kurduğu artık

⁸⁸ Burney'e göre, Adduri Dağı büyük bir olasılıkla günümüzdeki Süphan Dağıdır. Kral Arame'nin sığındığı ve Salmanassar III'ün yazıtında bahsettiği kale, muhtemelen bu dağ üzerine kurulu Kefir Kalesidir. Burney 1957, 51.

⁸⁹ Türkçe çevirisi için bk., Ceylan 1994, 189.

⁹⁰ Arzaşkun'un yeri konusunda iki ayrı görüş vardır. Wilson'a göre Arzaşkun, Van Gölünün doğusunda, Avarin dağının batısında yer alır. Wilson 1962, 107-108.; Burney tarafından önerilen ve genellikle kabul gören görüşe göre ise Arzaşkun, Van Gölünün kuzeybatısında, Bulanık-Liz bölgesindeki Mollakent ile eşleştirilebilir. Burney 1957, 39.; Burney 1966, 61.

kesinleşmiştir. Zira bu kralla birlikte Urartu krallığı tek önderin yönetimi altında örgütlenmeye başlamıştır⁹¹.

Arame'den sonra Urartu krallığına Sarduri I.'in geçtiğini kendi ifadelerinden ve yine Asur kralı Salmanassar III.'ün kayıtlarından takip etmekteyiz. Sarduri I (MÖ. 840–830) gerçek anlamda Urartu Devletini kurduğu gibi, Tuşpa'yı Urartu'nun yeni başkenti yapmıştır. Bu kralın, aynı zamanda krallığı zorla ele geçirdiği de düşünülmektedir⁹².

Asur dilinde kaleme alınan (UKN, 1, 117) ve Urartu'nun ilk yazılı belgesi olması ile önem kazanan Sardurburcu⁹³ bize Urartu için yeni bir dönemin başladığını bildirir.

Sadurburcu yazıtında kral kendini şu şekilde ifade eder:

"Büyük kral Lutipri'nin oğlu, kudretli kral, dünyanın kralı, Nairi ülkelerinin kralı, eşi olmayan kral, savaştan korkmayan dehşet verici çoban, kendine boyun eğmeyenleri mahveden kral Sarduri'nin yazıtı; Ben Lutipri'nin oğlu, krallar kralı, bütün krallardan vergi kabul eden Sarduri'yim. Ben bu taş blokları Alniunu⁹⁴ şehrinden getirdim; ben bu suru inşa ettim" (HChI, no. 1/a-c.; UKN, 1-3.; Bilgiç 1959, 45.; Tarhan 1978, 62 vd.; Erzen 1992, 27)⁹⁵.

Asur kayıtlarında ise Sarduri ismine, Salmanassar III'ün Urartu üzerine gönderdiği ordunun sefer kayıtlarında rastlanmaktadır. Bu sefer sırasında Asur

⁹¹ Belli 1982a, 151.; Çilingiroğlu 1984, 13-14.; Erzen 1992, 27.; Çilingiroğlu 1994, 29 vd.;

⁹² Sarduri I'in krallığı zorla ele geçirdiğine dair en önemli kanıt başkenti, Arzaşkun'dan, Tuşpa'ya taşınması ve Arame'den farklı bir sülaleden gelmesidir. Tarhan 1978, 61.; Tarhan 1982, 86.; Sevin 1979, 5.

⁹³ Tuşpa/Van Kalesinin kuzeybatı eteklerinde yer alan bu yazıttan başka Asurca yazılmış Urartu krallarından İşpuini dönemine ait bir yazıt daha bulunmaktadır. Çilingiroğlu 1994, 37, dñn. 42.

⁹⁴ Yazıtta geçen Alniuni kenti ve taş ocaklarının konumu için bk., Belli 1982a, 153-154.; Belli 1982b, 115 vd.

⁹⁵ Söz konusu yazıt metni birçok bilim adamı tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Tarhan 1982, 82.; Belli 1982a, 152.; Çilingiroğlu 1994, 38.; Ceylan 1994, 191.

ordusunu, kralın kendisi değil, Daian-Assur adlı bir komutan yönetmiştir. Bu kayıtlara göre:

“onu ordumun başına getirip Urartu’ya karşı -sefere- gönderdim. O Bit-Zamini ülkesine ve Ammaş’a girdi -ve- Arsania’yı karşıya geçti. Urartu’lu Seduri bunu duydu ve çok sayıdaki askerinin gücüne güvendi. Savaş vermek üzere bana karşı ilerledi. O’nunla savaştım ve mağlup ettim. Geniş ovalarını savaşçıların cesetleriyle doldurdum.”⁹⁶.

Sarduri I dönemindeki tarihi olaylar ve krallığın yayılımı ile ilgili bilgilerimiz bu krala ait Sardurburcu yazıtından başka yazılı belge olmamasından dolayı son derece sınırlıdır. Yeni başkent Van Gölünün doğusunda kurulması krallığın doğuya ve kuzeye sefer düzenlemesini büyük ölçüde kolaylaştırmış olabilir. Sarduri I’in başa geçmesiyle krallık bölgede Asur ile mücadele edebilecek tek devlet haline gelmiştir. Salmanassar III saltanatının 31. yılında (MÖ. 827) ordusunu Hubuşkia ve Musasir ülkelerine gönderir⁹⁷. Hubuşkia ülkesinden haraç alan Asur ordusunun komutanı Daian-Assur, Musasir’i de ele geçirir. Asur ordusu birçok Urartu kalesini yerle bir ettikten sonra ülkesine döner. Kayıtlardan, Sarduri I döneminde, Hubuşkia ülkesinin büyük bir bölümünün Urartu egemenliğinde yer aldığı ve yine Urartu egemenliği güneyde Musasir ülkesinin sınırlarına kadar ulaşmıştır (Çilingiroğlu 1994, 41).

Sarduri I’den sonra Urartu tahtına geçtiğini bildiğimiz İşpuini’nin hangi tarihlerde saltanat sürdüğü kesin değildir. Ancak Asur kralı Şamsi Adad V (MÖ.

⁹⁶ LAR I, 584.; Yazıtın Türkçesi için bk., Çilingiroğlu 1994, 38.; Ceylan 1994, 191.

⁹⁷ Asur Kralı Salmanassar III gerçekleşen olayları şu şekilde anlatır.

“Krallığımın 31. yılında ikinci kez olarak yüzümü, Asur ve Adad’a çevirdim. Daian Assur’u Hubuşkian şehrine karşı gönderdim. Oradan haraç aldıktan sonra Sapparia’ya karşı Musasir ülkesinin kalesine karşı yürüdüm. Sapparia ve Masasir’e ait diğer 46 şehri zapt ettim. Urartuların kalelerine kadar ilerledim. Şehirlerden 50’sini yakıp yıktım”.

LAR I, 588.

823–811)’e ait bir yazıtta⁹⁸ geçen Ushpina’nın İşpuini ile aynı şahıs olduğu dikkate alınırsa Urartu kralının MÖ. 825 ya da 824’te tahta geçtiği kabul edilebilir⁹⁹.

İşpuini (MÖ. 825–810) Urartu’nun kendisinden önceki politikalarını devam ettirmiş, bayındırlık faaliyetlerini artırmış ve başkent kuzeyinde, güneyinde ve doğusunda yeni kaleler inşa etmiştir. Sürdürülen bu politikalar devletin gittikçe güçlenmesi ve örgütlenmesi ile açıklanabilir.

Bu krala ait yazıtların bir bölümü yapım kitabeleridir. Bu yazıtlar Patnos¹⁰⁰, Zivistan (HChI, no. 2-4.; UKN, 4-12.; Sevin 1979, 2, dpn. 4) ve Aşağı Anzaf (Burney 1957, 45.; Fig. 2/b, 3.; Hulin 1960, 205-207)¹⁰¹ gibi yerlerde yapılan kalelerden bahsetmektedir. Bu kral hakkındaki bilgilerin bir diğer kısmını da yazıtların yanı sıra çivi yazılı ve resimli tunç eserlerden elde etmekteyiz¹⁰². Tarihi olaylar ile ilgili bilgi veren yazıtlar ise oğlu Menua ile ortak hükümdarlık yaptıkları dönemdedir.

⁹⁸ Adı geçen yazıtta Şamsi Adad V. şu ifadeleri kullanır.

“...güneşin doğduğu yukarı denize kadar ilerledim. Mektira’nın oğlu Şarşina’nın - Hirsina- 300 kentini, Ushpina’nın 200 kenti ile birlikte ele geçirdim...”

LAR I, 717.; Sevin 1979, 7.

⁹⁹ İşpuini’nin tahta geçişi ve krallık süresi ile ilgili bilim adamları farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Tarhan, M.Ö. 830/825-810 tarihlerini önerirken, Tarhan 1983, 299.; Sevin, İşpuini’nin tek başına hükümdarlık süresinin çok uzun sürmediğine değinerek M.Ö. 830/829-815 tarihlerini önerir. Sevin 1979, 38.; Sevin 1981, 1.; Belli, Tarhan ile hemen hemen aynı tarihleri M.Ö. 830-810 önerir. Belli 1982a, 155.; Çilingiroğlu, M.Ö. 825/824-810 tarihlerini, Erzen ise M.Ö. 825-815 tarihlerini önerir. Erzen 1992, 28.; Çilingiroğlu 1994, 42.

¹⁰⁰ Patnos’taki yapılanmanın ilk defa bu kral tarafından gerçekleştirildiği hakkında bk., HChI no. 5/b.; UKN, 14-16.; Balkan 1960, 133-158.; Balkan 1964, 235-245.; Sevin 1979, 2, dpn. 4.; Belli 1982a, 155-156.; Çilingiroğlu 1994, 42, dpn. 56.

¹⁰¹ Kalenin inşa yazıtında kısaca şu ifadeler yer almaktadır: “Sarduri oğlu İşpuini, bu sarayı inşa ettirdi”. Belli 1992, 14.; Başkent Tuşpa’dan, Anzaf Kalelerine ulaşan Urartu dönemi yol ağı için bk., Belli 1977, 49-50, Lev. 1/3.; Anzaf kalelerinde gerçekleştirilen ve benimde bir sezon Atatürk Üniversitesi ekibinde yer aldığım kazıların sonuçları için bk., Belli 1992, 13-27.; Belli 1993, 3-32.; Belli 1998, 543-569.; Belli 1999, 507-525.; Belli-Ceylan 2000, 449-466.; Belli-Ceylan 2001, 385-398.; Belli-Ceylan 2002, 275-286.; Belli-Ceylan 2003, 311-324.; Belli-Ceylan 2004, 175 vdd.; Söz konusu kazılarda bulunan bir Bizans sikkesi için bk., Tekin 1996, 48-50.

¹⁰² Urartu sanatının erken dönemine ait bu örnekler hakkında daha geniş bilgi için bk., Belli 1983, 325-360.

İşpuini döneminde bir sonraki başlıkta incelenecek olan kuzey yayılımı dışında, krallık Urmiye Gölü çevresinde kalan topraklara da bölgenin ekonomik zenginliğinden dolayı ilgi duymuştur¹⁰³. Bu bölgeye yapılan ve doğu seferi olarak değerlendirilen bilgilere, Erçek Gölü yakınlarında ki Karagündüz yazıtında (UKN, 24) rastlanır. Ayrıca, yazıtta Urartu kayıtlarında Barşua, Asur kayıtlarında ise Parşua olarak anılan bu ülkenin Urartu egemenliğine geçmesinden söz edilmektedir. Bu da Urartu devletinin Batı İran topraklarında söz sahibi olmaya başladığının kanıtıdır. Özellikle MÖ. 8. yüzyılın ikinci yarısından sonra kuzeybatı İran'da görülen, Urartu dönemi kale ve yerleşim yerlerinin çokluğu bu bölgenin Urartu devleti için taşıdığı önemi gösterir (Çilingiroğlu 1994, 49, dpn. 88).

Gerek İşpuini'nin krallığı ve gerekse Urartu devletinin bu dönemdeki sınırlarının çizilmesi için önem taşıyan ve Musasir/Ardini¹⁰⁴ kentinin Urartu egemenliğine geçişini belgeleyen çift dilli (Urartuca ve Asurca) Kelişin yazıtı (HChI no. 9.; Piotrovskii 1969, 50.; Çilingiroğlu 1994, 42, dpn. 60) oluştururken, bir diğerini Urartu dini hakkında bilgi veren Meherkapı yazıtı oluşturur (HChI no. 10)¹⁰⁵.

Urartu kralı İşpuini tahta çıkışından kısa bir süre sonra oğlu Menua'yı tahta ortak etmiştir. Bu dönemde, Urartu tarihinde ilk ve son kez bir ortak krallık süreci görülecektir. Bu sürecin ne zaman ve ne şekilde başladığı hakkında herhangi bir bilgi

¹⁰³ Urmiye Gölü ve çevresindeki tarım alanlarının zenginliği ve bölgedeki verimli ovalar için bk., Zimansky 1985, 20-21.

¹⁰⁴ Urartuca adı ile Ardini olarak anılan kentin, Urartu yazıtlarında geçtiği yerler hakkında bk., Diakonoff-Kashkai 1981, 9.

¹⁰⁵ Yazıt, halk arasında Hazine Kapısı, Hazine Piri Kapısı, Kör Kapı, Yalancı Kapı ve Taş Kapı gibi adlarla tanımlanır. Bu tür kayalara oyulmuş iç içe üç kapıdan oluşan nişlerin en güzel örneklerine Meherkapı'dan başka Yeşilalıc ve Zivistan'da da rastlanmıştır. Genellikle içlerinde yazıt bulunan bu nişlerin dinsel bir işlev taşıdıkları bilinmektedir. Urartu tapınak kapıları ile benzerlikleri dikkate alındığında bu kapılardan tanrıların çıkarak insanlara görüneceğine inanılmıştır. Tarhan-Sevin 1975, 395 vdd.; Sevin-Belli 1977, 367-379.; Belli-Dinçol 1982, 167 vdd.; Çilingiroğlu 1994, 44, dpn. 63-64.

mevcut değildir¹⁰⁶. Bu ortak krallık sırasında Asur devleti MÖ. 745 yılına kadar sürecek olan duraklama ve gerileme sürecine girmişti. Urartu kralları İşpuini ve Menua bu süreci çok iyi değerlendirerek Urartu'nun genişleme politikasını sürdürmüşlerdir.

2.1.2.Urartu Devletinin Kuzey Politikası

Urartu Devletinin oluşum aşamasında bahsedildiği gibi krallığın erken dönemlerinden itibaren farklı yörelere yapmış oldukları seferler hakkındaki bilgilerimiz arkeolojik verilere, yıllıklara ve alınan topraklardaki yazıtlara dayanmaktadır.

Siyasal ve kültürel açıdan gelişen krallığın sınırlarını büyüterek daha geniş alanlara yayılma isteği doğrultusunda gerçekleştirilen bu seferlerin bir kısmı da başkent Tuşpa'nın kuzeyinde kalan topraklara yapılmıştır. Kuzeye gerçekleştirilen seferlerin nedenleri arasında krallığın ekonomik gereksinimlerini karşılayacak doğal zenginliklerin ve verimli toprakların kuzeyde bulunmasından da kaynaklanmaktadır (San 2000, 19). Urartular bu bölgeye sadece sefer düzenlemekle kalmamışlar, kendileri için büyük öneme sahip, kuzeydoğuya ve kuzeybatıya açılan yolları da denetimleri altına almışlardır¹⁰⁷. Ayrıca bu yolların güvenliğini sağlamak için de bölgeye güçlü kaleler inşa etmişlerdir.

Urartu devleti Sarduri I ile kuruluş evresini tamamlamış ve kendisinden sonra gelen olan İşpuini döneminde ve oğlu Menua ile sürdürdüğü ortak krallık çağının

¹⁰⁶ Bu konu hakkında hiçbiri kesinlik kazanmayan farklı görüşler için bk., van Loon 1966, 11.; Burney-Lang 1971, 133.; Sevin 1979, 14-15.; Erzen 1992, 28.; Çilingiroğlu 1994, 50-51.;

¹⁰⁷ Urartu Krallığının başkenti Tuşpa'dan başlayarak çeşitli yönlerde giden askeri ve ticari yollar hakkında yapılan en kapsamlı çalışma için bk., Belli 1977, 111 vdd.; Belli 1982a, 183-184.

sonrasında Asur krallığının zayıflamasından ve içişleriyle uğraşmasından istifade ederek genişleme sürecine girmiştir.

İşpuini'nin tek başına krallık yaptığı kısa süre içerisinde Urartu krallığı genişlemesini sürdürmüş, krallığın sınırları kuzeyde Patnos, batıda Bulanık ovası, güneyde olasılıkla Tatvan ve doğuda bugünkü Türkiye-İran sınırını belirleyen dağ silsilesine kadar ulaşmıştı (Sevin 1979, 11.; Çilingiroğlu 1994, 51).

Özellikle Patnos ve yakın çevresi, kuzeye düzenlenen askeri faaliyetlerde ana üs olarak kullanılmıştır (Zimansky 1985, 26). Güney, kuzeydoğu ve kuzeybatı yönündeki yolların kesişme noktasının Patnos ovası¹⁰⁸ olduğunu burada kurulan Anzavurtepe kalesi¹⁰⁹ doğrulamaktadır. İşpuini ve Menua'nın ortak krallıkları döneminde -MÖ. 9. yüzyıl sonları- kuzey bölgelerine yaptığı seferler sırasında bıraktığı bir başka yazıt ise Tuşpa-Uiteruhi yolu üzerinde yer alan Toprakkale yazıtıdır (UKN, 23)¹¹⁰. Bu yazıt Urartu'nun daha kuzeye yapılan seferlerinden bahseder¹¹¹.

İşpuini döneminde merkezileşmeye önem verilmesi Urartu'yu güçlü kılan nedenlerden birisini oluşturur. Aynı zamanda kuzey-kuzeydoğuya gerçekleştirilen

¹⁰⁸ Patnos ovasının önemini, yakın çevresindeki Urartu dönemi arkeolojik verilerinden (kale ve yerleşmeler) ve yazıtlardan anlamaktayız. Menua dönemine ait Patnos'un 9 km. doğusundaki Değirmendüzü yazıtı (TKU, 19, no. 114), yine Menua dönemine ait buraya 3 km. mesafedeki Kancıklı kalesi (TKU, 13, no. 44.; Burney-Lawson 1960, 189.; Burney-Lang 1971, 139.;) ve ovanın yaklaşık 6 km. güneyindeki aynı döneme ait Kızılkaya yazıtı (TKU, 16, no. 37.; Burney 1960, 192.; Balkan 1960, 133 vd.; Boysal 1961, 199 vd.). Ayrıca tüm bu kalıntılar, Urartu devletinin sınırlarını kuzey yönünde genişlettiğinin kanıtıdır.

¹⁰⁹ Patnos'un 3 km. kadar kuzeydoğusunda yer alan kale Menua dönemine tarihlenmektedir. UKN, 372-374, 402-403.; TKU, 13, no. 45.; Balkan 1960, 133 vd.; Anzavurtepe ve Körzüt Kaleleri kuzeye giden önemli yol güzergâhında bulunuyorlardı. Diauehi bölgesine ve buradan da olasılıkla Bayburt üzerinden Karadeniz'e giden bu yol, Urartu ile bu yörelerde arasındaki ticari faaliyetlere olanak sağladığı kuzey ülkelerinde zaman zaman ortaya çıkan tehlikelere de yerinde müdahale etme imkânını da vermiştir. Çilingiroğlu 1994, 52.

¹¹⁰ Bu yazıttan İşpuini ve Menua'nın Eleşkirt'e kadar ulaştıkları anlaşılmaktadır.

¹¹¹ Buradan, Urartu devletinin kuzeye yayılımının İşpuini-Menua'nın ortak krallık yaptıkları dönemde başladığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

seferler sonucunda bölgeden haraç alınması ekonomik açıdan güçlü olmayı da beraberinde getirmiştir.

Yine yukarıda sözü edilenlerin dışında, İşpuini ve Menua'nın ortak krallık yaptıkları dönemde, Van Gölünün kuzey-kuzeydoğusuna askeri seferler düzenledikleri, çift yüzlü, bir yazıt ile kanıtlanmıştır (UKN, 20)¹¹². Bu yazıtta göre krallar, Anaşe¹¹³, Witeruhi/Uiteruhi¹¹⁴, Luşa (Diakonoff-Kashkai 1981, 52) ve Katarza (Diakonoff-Kashkai 1981, 48-49) ülkelerine sefer düzenlemişlerdir. Bu sırada, Etiuhe¹¹⁵ ülkesinden adı geçen topluluklara yardım gelmesine rağmen Urartu devleti bu topluluklardan 1720 erkek, 1670 kadın, 126 at, 13540 büyükbaş ve 20785 küçükbaş hayvan haraç almayı başarmıştır (San 2000, 21). Bu ganimetler dikkate alındığında kuzey seferlerinin Urartu için ne derece kaçınılmaz olduğu daha iyi anlaşılır.

İşpuini'den sonra tahta çıkan Menua (MÖ. 810–780) döneminde kuzeydeki Urartu faaliyetleri gelişerek devam etmiştir (Sandalgian 1917, 319-320)¹¹⁶. Daha önce kuzeydoğuya yapılan seferlerin ardından Menua, kuzeybatıya yönelerek, Diauehi topraklarının ana kısmına ulaşmak istemiştir. Bu dönemde Urartu'nun kuzeybatıya yöneldiğini Pirabat (Dinçol 1989, 137-139.; Payne 1995, 415-423)¹¹⁷,

¹¹² Bu yazıttan başka Van gölü kuzeyindeki Kasımoğlu yazıtında da (UKN, 21.), Toprakkale yazıtında olduğu gibi hemen hemen aynı konular işlenmiştir. Bir başka ifadeyle söz konusu yazıtların üçünde de konu bütünlüğü vardır.

¹¹³ Eleşkirt'e lokalize edilmesi hakkında bk., Diakonoff-Kashkai 1981, 8.

¹¹⁴ Yukarı Aras vadisinde, olasılıkla Kağızman çevresinde yer aldığı belirtilmiştir. Diakonoff-Kashkai 1981, 102–103.

¹¹⁵ Bu ülke, Sarıkamış civarı ile Gökçe gölün kuzeybatı kıyıları arasında yer alır. Bk., Diakonoff-Kashkai 1981, 34-35.; Barnett, yazıtlarda adı geçen toplulukların Etiuhe ülkesinin sınırları içerisinde yer aldığını ifade eder. Barnett 1982, 340.

¹¹⁶ Yazar, Menua'nın Diauehi'ye sefer düzenlediğini ve Urartu yayılımının bu ülkenin başkenti Şaşılu'ya kadar genişlediğinden bahseder.

¹¹⁷ Pirabat-Ağrı'da bulunan yeni bir yazıt ve bunların içeriği hakkında yapılan bir başka çalışma için bk., Payne-Ceylan 2003, 191-201.

Zivin/Süngütaş (UKN, 37), Delibaba (UKN, 68)¹¹⁸, Yazılıtaş¹¹⁹ ve Pasinler (UKN, 69) yazıtları doğrulamaktadır. Yazıtlardan, söz konusu merkezlerde kale yaptırılması ve bu merkezlerin birbiri ile bağlantısını sağlayan yolun, kuzeydoğudan Erzurum'a kadar, emniyet altına alındığı anlaşılmaktadır.

Diauehi ülkesi sınırları içerisindeki Horasan'ın güneyinde yer alan ve bütün olarak okunabilen Yazılıtaş yazıtında önemli bilgiler mevcuttur.

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü bir ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı -ve ülkeyi- dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Minua der ki: Diauehi ülkesini ele geçirdim. Krali şehir Şaşilu'yu savaşla ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şaşetin -ele- ülkesine Zua şehrine kadar ulaştım. Utuha şehrini Menua der ki: Diauehi'nin kralı Utupurşini önüme çıktı ayakları -ima- kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Haraç verdi. Geri dönerek esirleri tümüyle serbest bıraktı...Minua der ki: ..Oradan iki kral -yani- Baltu -lhe- boyunun ülkesinin ki ve Haldiriu şehrinin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim başkasına bunları yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve bütün tanrılar

¹¹⁸ Ayrıca, Delibaba yazıtında, Menua'nın bölgeye gerçekleştirdiği etkinliklerin bir sonucu olarak burada bir E.GAL inşa ettirdiği bilinmektedir. E.GAL, büyük ev, saray anlamı taşımaktadır. Urartu kayıtlarında, idari işlerin yürütüldüğü yapılar ya da küçük kaleler olarak da tanımlanmıştır. Zimansky 1985, 64.

¹¹⁹ Yazılıtaş'ın konumu ile ilgili olarak bk., TKU, 15, no. 66.; İçeriği ile ilgili olarak bk., UKN, 36.; HChI, no. 23.

onu güneş ışığından yoksun etsinler...” (UKN, 36.; HChI, no. 23; Payne 1995, 39-40)¹²⁰.

Yazıtta Menua, Diauehi’ye düzenlediği ilk seferi hakkında bilgi verir. Kral Diauehi’ye geldiğini ve burayı fethettiğini, ülkenin başkenti Şaşılı’yu¹²¹ ele geçirdiğini ifade eder. Ülke topraklarını ve kalelerini ateşe verdiğini ve Diauehi kralından haraç aldığını da kayıtlarında belirtir.

Bunun yanı sıra Sarıkamış’ın¹²² 35 km. güneybatısında ve Horasan’ın 20 km. kuzeyindeki Zivin/Süngütaş yazıtının içeriği de bölge için önem taşımaktadır.

““*Minua der ki: Şaşılı şehrini ele geçirdim. Bu yazıtı, bana egemen olan tanrı Haldi’ye diktirdim. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Tuşpa şehrinin hükümdarı -dır-. Minua der ki; her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim saklarsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini, ve bütün tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler...*” (HChI no. 89.; UKN, 130.; Payne 1995, 82)¹²³.

Söz konusu yazıtlarda, bölgenin hem tarihi coğrafyası hem de Urartu’nun kuzey yayılımı açısından oldukça dikkat çekici bilgiler mevcuttur.

Yine Urartu’nun bu dönemde kuzeye, Aras vadisine, doğru düzenlediği

¹²⁰ Yazıtın içeriği hakkında yapılan yorumlar için bk., Sevin 1979, 103.; Belli 1982a, 156.; Pehlivan 1991c, 34.; Çilingiroğlu 1994, 62.; Ceylan 1994, 202.; San 2000, 21.; Köroğlu 2000, 719.; Yazıtın bütünüün Türkçeye çevirisi için bk., Ceylan 2001, 41.

¹²¹ Sevin bu kentin Zivin/Süngütaş olabileceğini ileri sürmüş, Zivin değilse bile yakın çevresinde olabileceğini dile getirmiştir. Sevin 1979, 104.; Bölgede Doç. Dr. Alpaslan Ceylan’ın liderliğini yürüttüğü ve benimde ekip üyesi olarak katılmaktan zevk aldığım çalışmalar sayesinde bölgenin Eskiçağ tarihindeki eksiklikler giderilmeye çalışılmaktadır. Bu çalışmalarla gerek ilk defa tarafımızdan tespit edilen yerleşmeler, gerekse burada olduğu gibi çeşitli yerlerde adı geçen ve bölgeyi yakından ilgilendiren konularda daha kesin sonuçlara ulaşmak hedeflenmiştir.

¹²² Sarıkamış ve çevresinin Eskiçağ tarihi ile ilgili yapılmış en kapsamlı çalışma için bk., Ceylan 2001, 25 vdd. Adı geçen çalışma, Sarıkamış bölgesinin en erken dönemlerinden Urartu devletinin yıkılışına kadar geçen süre içerisinde ki tarihini aydınlattığı gibi eser, aynı zamanda bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ile de desteklenmiştir.

¹²³ Yazıtın Türkçesi için bk., Ceylan 2001, 41-42.

seferler hakkında en geniş bilgiyi Menua'ya ait K rzt  Yazıtı'nda bulmaktayız (Dinçol 1976, 19–30.; Dinçol-Kavaklı 1978, 30-34).

1. Tanrı Haldi'nin gücü ile İŖpuini'nin oğlu Menua konuŖuyor; Tanrı Haldi'nin kapıları ahubiu olmasın. Haldi kapılarını inŖa ettim. Haldi'ye adadım, Haldi'ye yalvardım -dua ettim-

2. Irekua kavminin ülkesine yöneldim. Luhiuni Ŗehrini, Irekua kabilesinin ülkesini ele geçirdim. Etiuni Ŗehrini yerle bir ettim. İŖpuini'nin oğlu Menua konuŖuyor: Luhiuni Ŗehrini, Irekua kabilesinin

3. O zamana kadar kimsenin ele geçiremediği kralı Ŗehrini, Haldi, İŖpuini'nin oğlu Menua'ya verdi, O Luhiuni Ŗehrini ele geçirdi. Etiuni ülkesini -haraç odenmesi Ŗartıyla- affetti. 50.000 [... 100....] insanı

4. [yılının] bunların bir kısmını  ldirdim bir kısmını canlı olarak yanıma aldım. 1733 at, 7616 koyun, 15320 keçi. Bu yukarıda sayılan ganimet kralın payına d Ŗt , ancak biraz savaŖ lara [...]. Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde İŖpuini'nin oğlu

5. Menua [...] sa-a-i Tuspa Ŗehrine? Her zaman izana kral kudretli kadın =krali e- paralani guni İŖpuini'nin oğlu Menua [...] Luhiuni Ŗehri ile, Tuspa Ŗehri ile

6. Kadınlar gurdari [...] Lu-i 'dir. Ŗayet erkeklerin diruni uni kamni'nisi Aelia Ŗehrini gurdari [...] Lu-i Siad  lkesinin Altugua Ŗehri gurdari'dir. Tanrı Haldi sayesinde İŖpuini'nin oğlu Menua, büyük kral, kudretli kral, büyük kral Biaı  lkelerinin kralı, Tuspa Ŗehrinin efendisidir.”

Yazıttan, Urartu'nun ana hedefinin Erequa olduğu anlaşılmaktadır. Erequa ülkesi ise büyük bir olasılıkla Transkafkasya'nın güneybatı bölgesindeki İğdır ovası ve çevresidir (Diakonoff-Kaskai 1981, 31).

Menua gerek askeri ve gerekse ekonomik alanda yaptığı etkinlikler sonucunda kuzeyin önemli hammadde yataklarını, tarım ve hayvancılık merkezlerini ele geçirmiştir¹²⁴. Aynı zamanda hâkimiyetine aldığı topraklarda ki insan gücünü de kullanmayı ihmal etmemiştir (Çilingiroğlu 1994, 68-70). Menua buraya düzenlediği seferleri yağma adına değil bölgede kalıcı olmak adına gerçekleştirmiştir. Bunu bölgede askeri amaçlı inşa edilen kale ve garnizonlar doğrulamaktadır (Pehlivan 1991c, 35, dpn. 9.; San 2000, 21.; Köroğlu 2000, 721). Çeşitli önemdeki yolları ele geçirirken bu yolların güvenliğini sözü edilen kalelerle sağlamaya çalışmıştır. Menua'nın akılcı kuzey politikası sayesinde, kuzey sürekli kontrol altında tutulmuş, bu politika kendisinden sonraki krallar için de örnek teşkil etmiştir.

Urartu krallığına Menua'dan sonra oğlu Argiştı I (MÖ. 780–756) geçmiştir. Menua gibi Argiştı I' döneminde de kuzeye duyulan ilgi devam etmiştir. Bu dönemde krallığın kuzeydeki en uzak noktalara sefer düzenlediğini bölgede bulunan Hanak/Ortakent (Dinçol-Dinçol 1992, 110.; Payne 1995, 84) ve Sarıkamış (UKN, 130.; HChI, no. 89)¹²⁵ yazıtları kanıtlamaktadır.

Argiştı I, Hanak/Ortakent yazıtında, bölgede bulunan Tariu ülkesini ele geçirdiğini ve daha sonra Huşa ve Bia ülkelerine kadar ilerlediğini ifade etmektedir.

“Tanrı Haldi kendi silahlarıyla sefere çıktı. Düşman ülkesi olan Tariu ülkesini ele geçirdi -ve-... ele geçirdi. Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü -

¹²⁴ Kuzeydeki zenginlikler için bk., Tylcote 1981, 137 vd.; Zimansky 1985, 25-27.; Pehlivan 1994, 333, dpn. 67.

¹²⁵ Yazıtın Türkçesi için bk., Ceylan 2001, 42-43.

dür-. ...Minuaoğlu Argiştı sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiştı der ki: Tariu ülkesini ele geçirdim. ... Huşa ülkesine kadar -ve- Bia ülkesine kadar ilerledim. Aşqalaşi ülkesine gittim. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argiştı der ki: Diauehi ülkesinin kralı önümde göründü ve -haraç- verdi (?). Ahuria şehrini... dışarıya attım. ... Qu[] Junı şehrini ... Orada 72.080 besili büyük baş hayvan, 7.000 ... 11... Kimilerini öldürdüm, kimilerini -de- canlı götürdüm. 6 kale yerle bir ettim. 50 şehir yaktım. Minuaoğlu Argiştı, güçlü kral, Bianili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır. Her kim bu yazıtı tahrip ederse tanrı Haldi -ve- tanrı Quera -onugüneş ışığından yoksun etsinler.”

Yazıtta bizim için önemli olan konu, bölgeden ne kadar haraç alındığından öte adı geçen şehirlerin nerede yer aldığıdır. Dinçollar, Tariu'yu Hanak'a, Huşa, Bia ve Aşqalaşi'yi ise yazıtın yakın çevresine yerleştirir (Dinçol-Dinçol 1992, 109 vd.). Konu bu açıdan ele alındığında yazıt, hem Urartu'nun kuzeyde ulaştığı nokta hem de Diauehi'nin kuzey sınırı için özel bir önem taşımaktadır.

Argiştı I.'e ait bir diğer yazıt Sarıkamış yazıtıdır. Bu yazıtı Sarıkamış bölgesindeki Zivin yazıtından ayıran özellik ikisinin de farklı krallara ait olmasıdır. Zivin yazıtı Menua'ya aitken, Sarıkamış yazıtı babası gibi kuzeye yönelik seferleri sürdüren Argiştı I'e aittir.

“....Ahuriani şehrini, Aştu şehrinin bölgesini ele geçirdim. Güçlü ordular geldiler.... Agiştı der ki; Tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini -ve bütün- tanrılara yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler püskürttüm. Qa [] şehrine kadar.... kovaladım.... orada.... yüz.... 20.... yüz.... yaktım. X yüz 50....kadın. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştı, güçlü kral Biainili ülkesinin kralı -ve- Tuşpa şehrinin hükümdarı -dır-. Argiştı der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç

işlerse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba -ve- tanrı Şivini -onu- güneş ışığından yoksun etsinler....”

Argiştı I bölgenin kontrolü için, Menua döneminde uygulanan vasallık sisteminden farklı olarak bölgeyi, merkezden gönderilen valiler/EN. NAM (HChI, no. 82.; UKN, 128 B1)¹²⁶ vasıtasıyla yönetmeyi uygun bulmuştur. Argiştı I'in uygulamaya koyduğu bu politika sayesinde kuzeydeki Urartu egemenliğinin daha kalıcı hale geldiğini söyleyebiliriz.

Argiştı I'in yıllığı olarak isimlendirilen Horhor yazıtları ve bunun kopyaları olan Eski Van şehrinde ki yazıt parçaları dönemin seferlerini özetler niteliktedir (UKN, 127 BI.; HChI, no. 81.; Payne 1995, 75-76, 80). Bunlara göre, Argiştı I krallığının ikinci, on dördüncü ve olasılıkla son yıllarındaki seferleri kuzeye yöneliktir. Urartu'nun bu en uzun yazıtları, seferler sırasında yaşananları bize şu şekilde anlatır.

“... Argiştı der ki: Egemen olan Tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, -ve- tanrı Şivini'ye, -onların- ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim (?) için yalvardım (?). Aynı yıl (içinde) yine (?) savaşçılar topladım -ve- Diauehi (ülkesine) karşı -ve- Diauehi'nin kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım. Şeriazi ülkesini ele geçirdim, şehirleri yaktım, kaleleri yerle bir ettim. Pute şehrinin güneyindeki (?), Biani ülkesine -ve- Huşa ülkesine kadar ilerledim (?). Tariu bölgesini (?) bıraktım. Zabahae ülkesine karşı sefere çıktım -ve- Zabahae ülkesini ele geçirdim şili. Uzinabitarna şehrine -ve- Büyük Sirimu Dağına kadar ilerledim. Igani ülkesinin Maqaltu şehrinin bölgesini bıraktım. Eriahi ülkesine vardım. Apuni ülkesine karşı sefere çıktım. Ureiu şehrini -ve- krali Witeruhi şehrini ele geçirdim. 19.225 delikanlı,

¹²⁶ Ayrıca konu ile ilgili bk., Sevin 1979, 105.; Belli 1982_a, 156.; Tarhan 1983, 302.; Pehlivan 1984, 88, dpn. 121.; Pehlivan 1991_c, 36.; Pehlivan 1994, 333.

10.140 canlı savaşçı, 23.280 kadın olmak üzere toplam 52.675 kişi, -o- yıl -ın esir sayıdır-. Kimilerini öldürdüm, kimilerini -de- canlı götürdüm. 1.104 at, 35.015 büyük baş hayvan -ve- 100 bin X on bin 1.829 küçükbaş hayvan sürdürdüm. Arğışti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl -içinde- yaptım.

Tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Abiliane ülkesini, Aniştirga, Quarza -veya Qubza- -ve- Ultuza ülkesini ele geçirdi, -onları- Arğışti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü -ve- tanrı Haldi'nin silahı -da- güçlü -ve- tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Menuaoğlu Arğışti sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti (?). Arğışti der ki: Etiuni ülkesini ele geçirdim, []ue ülkesine -ve- Uduri-Etiuhi ülkesine kadar ilerledim(?). Erkek ve kadınları sürgün ettim. Arğışti der ki: Egemen olan Tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, (ve) tanrı Şivini'ye, (onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim (?) için yalvardım (?). Aynı yıl Umeli ülkesine karşı sefere çıktım. Uria ülkesini -ve- Tertubi ülkesini ele geçirdim. Muruzu [] boyunu yendim. Bir kayalıkta tahkimatlı kaleyi güç kullanarak aldım. Erkek -ve- kadınları sürgün ettim. Krali Ubarugildu şehrini ele geçirdim ...Ku[]rupira (?) ülkesine -ve- Tarra[] ülkesine kadar ilerledim. Id[]ku[]aunede şehrine karşı sefere çıktım ... Erkek (ve) kadınları sürgün ettim ...Irkiuni ülkesini ele geçirdim ...kadar ilerledim ...Artarmu[] ülkesine karşı sefere çıktım ...güç kullanarak ...(onları) dışarıya attım ...Şehirler ...kadar ilerledim ...kadar ...3 (?) ...11.000 ...kadın ...toplam 20.279 kişi, -o- yıl-ın esir sayıdır-. Kimilerini öldürdüm, kimilerini de canlı götürdüm..”

Bu yazıtın kopyası ise şöyledir:

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla sefere çıktı. Diauhi ülkesi-nin kralı-Utupurşini'yi yendi. Abnulua ülkesini ele geçirdi. –Onları- Arğışti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü -ve- tanrı Haldi'nin silahı-da- güçlü-dür-. Tanrı Haldi'nin

büyüklüğüyle Menuaoğlu Argiştı sefere çıktı. Argiştı der ki: Diauhi (ülkesi) yine (?) ayaklandı. Savaşçılar topladım -ve- Diauhi –ülkesi-ne karşı sefere çıktım. ...ordum önünde göründü ...Argiştı der ki: Egemen olan tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini -ve- Biainili ülkesinin –bütün- tanrularına, -onların- ilahi büyüklüğünden –yardım- istediğim (?) için yalvardım (?) ...

Bia [] ülkesine (ve) Huşa ülkesine kadar ilerledim. Didi ülkesine -ve- Zua şehrine karşı sefere çıktım. Diauhi ülkesinin kralı Zua şehrini yaktım. Zua şehrinde bir yazıt diktim. Aşqalaşi ülkesine doğru, ülke kapısından (?) geçtim. 105 kaleyi yerle bir ettim -ve- 453 şehri yaktım. Oradaki üç kaleyi ele geçirdim. (ve onların) halkını benim ülkeme kattım: Qada ülkesini, Aşqalaşi ülkesini -ve- Şaşılı şehrinin ülkesini, 15 (?). 181 delikanlı, 2734 erkek, 10 (?). 604 kadın, 4426 at, 10 (?). 478 büyük baş hayvan, 73770 küçükbaş hayvan -sürüp çıkardım-. 4 kral hadım ettirdim(?): Şaşki, Ardaraki, Baltulhi -ve- Qabilu -boyların krallarını-. Yerlerine valiler atadım. Diauhi'nin kralını esir ettim. Haraç -ödemesi koşulu- ile yaşamını bağışladım. Diauhili Argiştı'ye bu haracı verdi: 41 mina saf (?) altın, 37 mina gümüş, ...10.000 mina bakır, 1000 binek, 300 büyük baş hayvan, ...0.000 küçükbaş hayvan. Bu haracı ...Diauhi -ülkesi-ne her yıl versin diye buyurdum: ... mina saf (?) altın, 10.000 mina bakır, ...-baş-boğa, 100-baş- inek, 500 –baş- koyun, 300 binek, ...

Tanrı Haldi, kendi silahıyla sefere çıktı. Etiuni ülkesini ele geçirdi. -Onları- Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü -ve- Tanrı Haldi'nin silahı -da- güçlüdür-. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Menuaoğlu Argiştı sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiştı der ki: Diauhi –ülkesi-'nin –kralının- yardımına gelen kralları yok ettim. Bir yıl içinde Luşa ülkesini, Katarza ülkesini, Eriahi ülkesini -ve- Gulutahi ülkesini ele geçirdim. Witeruhi ülkesini ele geçirdim. Apuni ülkesine kadar

ilerledim (?). Luşa ülkesinin kralını hadım ettirdim. Iga ülkesinin kralını boyun eğdirdim -ve- yerinde bıraktım. Argiştî'ye haraç verdi...”.

Yazıttan anlaşıldığı kadarıyla, Diauehi'den 41 mina altın, 37 mina gümüş ve 10.000 mina bakır madeninin yanı sıra¹²⁷, 1000 at, 300 büyükbaş hayvan ve sayısı anlaşılamayan küçükbaş hayvan her yıl vergi olarak istenmiştir. Diauehi ülkesinin maden ve hayvancılık yönünden zenginliği incelendiğinde, ülkenin doğusunun ve merkezi kısmının tarım ve hayvan, batı ve kuzey bölümlerinin ise maden bakımından son derece zengin olduğu tespit edilmiştir¹²⁸.

Bölgeye yapılan seferlerin bir başka nedeninin, ganimet listelerinden de anlaşıldığı kadarıyla, maden kaynakları üzerinde hâkimiyet kurma amacı taşıdığını takip etmekteyiz. Nitekim Bayburt yakınlarında bakır ve gümüş yataklarının (Sevin 1979, 105-106), Artvin yakınlarında ise altın yataklarının (Forbes 1950, 150 vd.) varlığı yazıtlardaki bilgileri doğrular niteliktedir.

Bu yazıttaki bir başka önemli nokta, yerleşim yerleri açısından önemli bilgilerin bulunmasıdır. Yine bölgede varlığı bilinen ve yazıtta adı geçen 3 ülke, 105 kale ve 453 şehir, bize bölgenin bu dönemde yoğun bir yerleşime sahne olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Yazıtta adı geçen ve Çıldır gölü ile Gökçe göl arasındaki alanda yer alan Tariu (Diakonoff-Kaskai 1981, 83-84)¹²⁹ ve Uzinabitarna (Diakonoff-Kaskai 1981,

¹²⁷ 1 mina = 505 gramdır. Buna göre yukarıda bahsedilen vergilerin günümüzdeki oranı şöyledir; 41 mina altın=20.5 kg., 37 mina gümüş=18.5 kg., 10.000 mina bakır=5 ton. Söz konusu oranlar için bk., Sevin 1979, 105, dpn. 112.; Çilingiroğlu 1994, 67 dpn. 160.

¹²⁸ Diauehi ülkesinin tarım ve maden bakımından taşıdığı önem için bk., Esin 1969, 107.; Tylecote 1981, 137.; Çilingiroğlu 1982, 193.; Pehlivan 1984, 42.; Zimansky 1985, 25 vd.; Slattery 1987, 3 vdd.; Belli 1991, 16 vdd.; Pehlivan 1991, 35-36.; Çilingiroğlu 1994, 67 dpn. 160.; Pehlivan 1994, 333, dpn. 67.; Ceylan 2001, 48 vd.

¹²⁹ Tariu ülkesi yazarlara göre, Aşağı Çoruh Havzasında, Erzurum'un kuzeybatısında ve Çıldır gölünün güneybatısındaki alanda yer almaktadır.

97) kentlerinin alınması, bu seferler sonucunda Urartu devletinin kuzeydeki en uzak noktaları egemenlik sahasına aldığını göstermektedir.

Bu dönemde krallığı etkileyen bir başka tehlike kuzeyden gelen göçebe kavimlerdir. Gökçe göl çevresinde yer alan Etiu ve Katarza ülkelerindeki bir takım olaylara karşı, Arğişti I aldığı önlemleri krallığının 13. yılındaki -MÖ. 774- kayıtlarda anlatır.

“ o yılda, ordularımı yeniden hazırladım ve tanrı Halđi'ye yalvardım...Etiu ülkesine karşı sefere çıktım. Eriahi (Diakonoff-Kashkai 1981, 30-31) ve Katarza¹³⁰ ülkelerini ele geçirdim. İşkigulu (Diakonoff-Kashkai 1981, 45) ülkesine kadar ilerledim...” (UKN, 127.; Yazıtın Türkçesi için bk., Çilingiroğlu 1994, 73).

Yazıttan çıkarılan en önemli sonuç, ilerleyen yıllarda Anadolu'nun siyasi dengelerini bozacak olan İskitlerin Urartu kayıtlarında yer almasıdır (Van Loon 1966, 15).

İşkigulu üzerine düzenlenen seferden sonra, Diauehi ülkesinin ayaklandığını bilmesine rağmen bu ülke üzerine tekrar gidilip gidilmediği hakkında kayıtların suskun kalması, bu ülkenin Urartu'ya tümüyle boyun eğdiğini gösterir (Pehlivan 1991c, 37).

Arğişti I tahta geçtiği yıllardan itibaren babasının yayılmacı ve ekonomik politikalarını takip ederek, Urartu devletini geniş sınırlara ve ekonomik zenginliğe ulaştırmıştır. Kuzey seferlerini daha çok Aras nehrinin de kuzeyine gerçekteştiren Arğişti I, bundan sonra batıya yönelmiş ve ülkenin sınırları, kuzeyde Erzurum ve çevresinden kuzeydoğuda Transkafkasya'ya, batıda Malatya bölgesinden ve güneyde Batı İran'a kadar ulaştırmıştır. Arğişti I'in güneydeki hareketlenmelere de müdahale

¹³⁰ Bu ülkenin konumu hakkında bk., 217. dñn.

ettiği bilinmekle birlikte, bunun güneyin egemenlik altına alındığı anlamına gelmediğini de kabul etmek gerekmektedir¹³¹.

Urartu ülkesinin gücünün zirvesinde olduğu bir dönemde tahta Sarduri II (MÖ. 756-730) geçmiştir. Arğişti I zamanında sergilenen kuzey politikası Sarduri II döneminde de devam etmiş, ancak kuzeydeki ülkelere bu dönemde bir yenisi daha katılmıştır.

Sarduri II döneminde de Urartu'nun kuzeydeki eylemlerinin sürdüğünü Pasinler/Hasankale'ye bağlı Güzelhisar/Avnik köyündeki kale (TKU, 19, no. 116) ve bir kısmı tahrip olmuş bir yazıttan anlıyoruz (Aydın 1991, 323 vd.).

“Kuvvetli kral ve Tuşpa kentinin beyi Arğişti oğlu Sarduri, Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde, hayatının öneminden dolayı -onu- oradan uzaklaştırdı”.

Yazıtta kuzey ile olan ilişkilerin ayrıntısına girilmese de biz buradan Urartu'nun bölgedeki varlığının bu dönemde de devam ettiği sonucunu ortaya koyabiliriz.

Sarduri II'nin krallığı zamanında ilgilenilen bir başka konu kuzeyin uzak noktalarından birine, Urartu'nun sadece bu döneminin de karşımıza çıkan Qulha ülkesi üzerine, iki sefer gerçekleştirilmesidir. Bu ülkeye düzenlenen seferlerden birincisi, Van Kalesinde Analıkız olarak bilinen alandaki stelin ön yüzüne, ikincisi ise söz konusu stelin sağ tarafına yazılmıştır (Köroğlu 2000, 727).

Bu seferlerin tarihlendirilmesi konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Salvini'ye göre Qulha'ya düzenlenen seferlerden ilki M. Ö. 749, ikincisi MÖ. 746 yılında gerçekleştirilmiştir (Salvini 1995, 77). Melikishvili söz konusu seferlerin ilki

¹³¹ Bu dönemde güneye düzenlenen seferler ve bunların sonuçları hakkında bk., Çilingiroğlu 1994, 69, 71-72.

için MÖ. 750–748, ikincisi için ise MÖ. 744–741 tarihlerini önerirken (UKN, 155 C, D), Barnett, seferlerden birincisini MÖ. 750, ikincisini MÖ. 744–743 yıllarına tarihlendirir (Barnett 1982, 349 vd.).

Qulha ülkesine düzenlenen seferlerin sonucunda tıpkı diğer kuzey kentleri ve Diauehi'den alındığı gibi bu ülkeden de oldukça zengin ganimetler elde edilmiştir¹³². Özellikle ikinci sefer kayıtlarında geçen “...*demir bir mühür hazırlattım*...” ifadesi, bu ülkedeki demir kaynaklarına işaret etmektedir (Köroğlu 2000, 730).

Bu kral sonrasında Urartu'nun kuzeye ilgisi gittikçe azalmaktadır. Bir başka ifade ile Urartu yazıtlarında bu bölgenin adı geçmemektedir. Bu da bu bölgenin kontrol altına alındığını göstermesi bakımından önemlidir.

İşpuini döneminden Sarduri II'ye kadar geçen zamanda, kuzeyin krallık için ne denli önemli olduğunu, bölgeye gerçekleştirilen seferlerin yoğunluğuna, gerek bölge gerekse bu seferler hakkında bilgi veren yazıtların ve bölgedeki arkeolojik verilerin çokluğuna bağlayabiliriz.

Kuzey seferlerinin bir kısmının Aras Nehri ve ötesine (kuzeydoğu) bir kısmının ise Erzurum bölgesine (kuzeybatı) yapıldığı, yazıtlardan başka arkeolojik bulgularla da desteklenmektedir.

Urartu'nun Erzurum'a kadar yayıldığı, bölgede varlığı bilinen çok sayıda bu döneme ait yapılanmalarla da kanıtlanmıştır. Bunlardan biri, ovaya hâkim bir kayalık üzerine kurulan Umudumtepe kalesi ve hemen güneyindeki kaya mezarıdır¹³³. Kale duvarında uygulanan kiklopik yöntemin Menua'ya kadar varlığını sürdürdüğünden hareketle Menua dönemine tarihlendiği gibi, sonrasındaki Urartu

¹³² Urartu ordularının farklı ülkelerden elde ettikleri ganimetler, bunların genel bir değerlendirmesi ve tablo ile gösterilmesi hakkında bk., Zimansky 1985, 53 vd., Table 8.

¹³³ Kaya mezarı hakkında daha geniş bilgi için bk., Çevik 1991, 106-107, Çiz. 39-41, Ft. 95-102.; Çevik 2000, 121-122.; Çilingiroğlu 1982, 194, Lev./Pl.IV/1-2, Lev./Pl.V/1-2.

izlerini yansıtması bakımından da önemlidir (Çilingiroğlu 1982, 192, Lev./Pl. III/1-2; Çilingiroğlu 1983, 28-30)¹³⁴. Yine Erzurum'un gúneyinde, Karayazı ilçesinde dinsel amaçlı ve Urartu izleri taşıyan bazı yapılanmalar mevcuttur¹³⁵.

Bunlardan başka, Erzincan'ın Üzümlü ilçesi yakınlarındaki Altın-tepe kalesi (Özgüç 1966, 2 vdd.; Emre 1969, 280 vd.) ve Tercan ilçesi sınırlarında kalan Şirinlikale ve kaya mezarları¹³⁶, Urartu'nun bu bölgelerdeki varlığını gösteren somut kalıntılardır.

Ayrıca Erzurum'un kuzeybatısında ve Çoruh Nehri'nin kenarında, Bayburt il merkezindeki Bayburt Kalesi¹³⁷ ve kalenin hemen kuzeydoğusunda yer alan kaya basamaklı su tüneli (von Gall 1967, 507, 516, Abb. 9/Nr 42) ile yine Bayburt ili Aydın-tepe ilçesi yakınlarındaki bir başka kalenin varlığı¹³⁸ bölgedeki Urartu yayılımını desteklemesi bakımından önemlidir.

¹³⁴ Kiklopik yöntemle yapılmış Urartu kalelerine en güzel örnekler Aşağı Anzaf ve Zivistan kaleleridir. Adı geçen kalelerde kullanılan bu yöntem kesin olmamakla birlikte etraftaki yazıtların yardımı ile İşpüni devrine tarihlenir. Umudumtepe kalesinde görülen sur örme yönteminin ise İşpüni ve Menua'nın kralıklarına, M. Ö. 9. yüzyılın sonu ve 8. yüzyılın başına ait, olduğu belirtilmektedir. Çilingiroğlu 1982, 192.

¹³⁵ Bölgede yer alan Aydın-su, Hasanova ve Çelikli kaya mezarları hakkında daha geniş bilgi için bk, Başgelen 1986, 26-28.; Çevik 1991, 78, 80-82, 88-89.; Çevik 2000, 122-123, 128.; Bingöl 2002, 176, 178.; Karayazı ilçesinin tarihi ve arkeolojik açıdan değerlendirilmesi hakkında bk., Bingöl 2002, 173-190.

¹³⁶ Işık 1987, 497 vd.; Kaya mezarı hakkında bk., Çevik 1991, 103-104.; Çevik 2000, 120-121.

¹³⁷ Lehmann-Haupt 1931, 704 vd., 717 vd.; von Gall 1967, 507, 516, Abb. 9/Nr 42.; TKU, no. 139.; Bayburt kalesi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk., Tozer 1881, 425.; Beygu 1936, 240 vd.; Sevgen 1959, 71-73.; Ballance 1960, 167, Fig. 20.; Miroğlu 1975, 120.; Turan 1979, 366.; Sinclair 1989 II, 254.; Artuk 1992, 229-230.;

¹³⁸ Lehmann-Haupt 1931, 719 .; TKU, 20, no. 140.; Sevin 1979, 106.; Havzanın genelinde gerçekleştirdiğimiz tarihi ve arkeolojik araştırmalar sırasında bu kalede de bir takım çalışmalarda bulunduk. Soğanlı geçiti vasıtasıyla, Bayburt-Aydın-tepe-Trabzon yayla yolunun üzerinde yer alması konum olarak kaleyi önemli kılmaya rağmen, kalenin büyük oranda tahrip olması bu dönemde iskân gördüğü yönündeki görüşlere şimdilik şüpheyle bakılmasını gerektirmektedir.

2.1.3.Diauehi Krallığı Dönemi

2.1.3.1.Diauehi'nin Konumu ve Yayılım Alanı

Asur kaynaklarına göre Daiaeni, Urartu kaynaklarına göre ise Diauehi olarak isimlendirilen ülkenin lokalizasyonu konusunda bugüne kadar farklı görüşler ortaya çıkmıştır.

Öncelikli olarak ele alınması gereken konu Daiaeni ve Diauehi'nin aynı olup olmadığıdır. İkinci olarak bunların ayrı ayrı ele alındığında, Asur ve Urartular zamanındaki konumlarının ne şekilde değerlendirildiğidir.

Asur kaynakları genellikle Daiaeni'den bahsederlerken, bu ülkenin Nairi'nin kuzeyinde ve Asur'a en uzak noktayı gösterirler. Asur, Salmanassar III döneminde eski kimliğine tekrar kavuşur ve genişleme sürecine girer. Bu kral saltanatının üçüncü ve onbeşinci yıllarında Daiaeni'ye kadar varan fetihlerde bulunmuştur. MÖ. 856 yılına denk gelen üçüncü yıl seferinde Daiaeni'yi her şeyi ile zapt ettiğini (LAR I, no. 605), MÖ. 844' teki onbeşinci yılında gerçekleştirdiği seferinde ise Fırat'ın kaynağına kadar ilerlediğini kaydeder (LAR I, no. 662).

Urartu kayıtlarında ise Diauehi ismiyle, Urartu krallarından Menua ve Arğişti I'in yazıtlarında karşılaşırız. Bu kayıtlarda Diauehi, Karasu'nun kaynak bölgesini de sınırları içerisinde bulunduran bir ülke ya da beylik olarak karşımıza çıkar¹³⁹.

İşte Asur ve Urartu devletini yakından ilgilendiren Diauehi krallığının yayılım alanı, iki devletin kayıtlarında geçen ifadeler ve beyliğin olası sınırlarında bulunan yerleşmeler ışığında belirlenmeye çalışılmıştır. Birçok bilim adamı, uzun

¹³⁹ Diauehi'den bahseden Urartu yazıtları için bk., UKN, 36, 37, 68, 69, 127, 128.; HChI, no. 23, 24, 43, 44, 80-82, 89.

yıllar Urartu devletinin ekonomik ve stratejik bakımdan ilgisini çeken bu beyliğin sınırlarını açıklamaya çalışmışlardır.

Melikishvili, MÖ. II. bin sonlarından Urartu krallığının kurulduğu tarihe kadar, Asur saldırılarına rağmen ayakta durabilen, egemenliğini koruyan en büyük gücün *Diauehi Krallığı* olduğunu ifade eder. Ona göre bu krallığın adına, Asur kaynaklarında *Daiaeni* veya *Daiani*, Urartu kaynaklarında ise *Diauehi(ni)* veya *Diauhi(ni)* olarak rastlanır. Ancak her ikisi de aynı siyasi oluşumu ifade etmek için kullanılırlar. Melikishvili bu eşitliği kabul ettikten sonra, *Diauehi*'yi Yukarı Fırat (Karasu'nun kaynak bölgesi) ve Erzurum çevresi ile güneybatı Gürcistan arasındaki bölgeye yerleştirir (Pehlivan 1991c, 28, dpn. 14).

Diakonof-Kashkai'de, Melikishvili ile aynı görüşü paylaşır ve Çoruh Havzası ile Fırat'ın kaynak kesimi arasındaki toprakları bu beyliğin konumu için önerirler (Diakonoff-Kashkai 1981, 25-26).

Russell, *Diauehi* ve *Daiaeni*'nin Fırat'ın kaynak bölgesinde aranması gerektiğini ifade eder¹⁴⁰.

Wilson'da yukarıda geçen diğer görüşler gibi Salmanassar III'ün onbeşinci yıl sefer kayıtlarını dikkate alarak bu ülkenin konumunun, Karasu'nun kaynağına yakın topraklarda olması gerektiğini dile getirir. Ayrıca bu görüşlerine, Taok/Tao olarak değerlendirilen yer isimlerinin *Diauehi* ile aynı kökten gelmiş olabileceğini de ekler (Wilson 1962, 104, 106 vd.).

Burney, önceleri *Daiaeni*'yi Yoncalı Yazıtına yakın bölgeye, Bulanık-Malazgirt ovasına lokalize ederek buraya kadarki görüşlerden farklı bir öneri ile

¹⁴⁰ Russell, bu görüşünü birkaç kriterle açıklar. Bunlardan ilki, Asur kayıtlarında özellikle Salmanassar III'ün üçüncü ve onbeşinci sefer kayıtlarında adı geçen *Daiaeni*'nin Urartu ile aynı sınırı paylaşmasıdır. İkinci olarak Tıglath-Pleser I'in Yoncalı yazıtına dayanarak bu ülke ile ilgili verdiği coğrafi bilgilerdir. Russell 1984, 186-187.

karşımıza çıkar (Burney 1966, 50 vd.). Ancak daha sonra Daiaeni'nin sınırlarını, Erzincan-Erzurum ovalarından doğu Karadeniz dağlarının eteklerine kadar uzanan geniş bir alana yayar. Ayrıca ona göre Aşkale-Tercan arası çekirdek Diauehi ülkesidir. Erzurum'un batısındaki Hasankale ovası da bu ülke sınırlarına dâhil edilmelidir¹⁴¹.

Herzfeld, Daiaeni ve Diauehi'nin lokalizasyonunu Çoruh'un kollarından birini oluşturan Oltu çayı ve çevresine yaparken, Meyer, Daiaeni'nin sınırlarını biraz daha genişleterek Karadeniz'e kadar ulaştırır (Pehlivan 1991c, 30, dpn. 21-22).

Piotrovskii'de benzer önerilerin bir başkası ile karşımıza çıkarak Diauehi ülkesini, Dicle ırmağının kaynaklarından Çoruh Havzasına kadar olan coğrafi alana yerleştirir (Piotrovskii 1966, 38.; Piotrovskii 1969, 43).

Salvini, Diauehi'nin konumu için Erzurum'un kuzeyini ve Çoruh'un kaynak yerleşim değişiklikleri ile ilgili soruları daha başlangıcında çözüme kavuşturmuş oluyordu (Salvini 1967, 22-23).

Türk bilim adamlarından Pehlivan, Erzurum ve çevresinin bu ülkenin topraklarının anavatanı olabileceği yönünde görüş belirtir¹⁴².

Diauehi ülkesinin, ağırlıklı olarak Erzurum ve çevresinde yer aldığı konusunda başka Türk bilim adamları da bulunmaktadır¹⁴³.

¹⁴¹ Burney, Asur ve Urartu dönemleri için iki ayrı konum tespiti yapar. Bu görüşün gerekçesi M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında meydana geldiğine inandığı birbirine yakın bir coğrafi alanda gerçekleşen göçlerdir. Bir bakıma bu düşüncesi ile farklı önerilerin dayandırıldığı konulardan birini belirlemiş olur. Burney-Lang 1971, 136, 138.

¹⁴² Pehlivan, Diauehi ülkesinin çekirdek topraklarını Sarıkamış ile Aşkale arasına yerleştirirken zaman içerisinde beyliğin toprakları kuzeyde Çoruh havzası, güneyde ise Varto-Muş civarına kadar genişlemiştir. Pehlivan 1984, 85.; Pehlivan 1991c, 31.; Pehlivan 1994, 333.

¹⁴³ Koşay için Diauehi yeri konusundaki en uygun konum, Erzurum ve çevresidir. Koşay 1974, 46.; Tarhan, Erzurum ve çevresini ön planda tutan bir görüş içerisindedir. Tarhan 1983, 302.; Belli, bu ülkenin sınırlarını çizerken oldukça yerinde bir saptama yapmıştır. Belli'ye göre bu ülke, Hasankale, Erzurum, Erzincan ovalarının kuzeyinden Karadeniz dağlarının eteklerine kadar yayılmıştır. Belli 1982a, 156.; Çilingiroğlu ise Diauehi'nin genel olarak Erzurum ve çevresinde egemenlik sürdürdüğünü dile getirir. Çilingiroğlu 1994, 62.; Pehlivan bu ülkenin konumu için Aşkale-Sarıkamış arasındaki toprakları ön plana çıkarır. Pehlivan 1991c, 31.; Uzun süreden beri bölgede alan

Tüm bu değerlendirmelere ve havzada yapılan araştırmaların sonuçlarına göre, söz konusu ülkenin ana yerleşim alanının Erzurum ve çevresi olduğunu kabul etmekle birlikte ülke sınırlarının Çoruh Nehri'nin kaynak kesimine kadar genişlediğini düşünöyoruz.

Önerilen alanın jeomorfolojik yapısı, doğal yolları ve bünyesinde bulunan doğal kaynaklar, bölge hakkında bilgi veren yazıtları doğrular niteliktedir.

Kuzeydoğu Anadolu'nun doğal yolları, askeri ve ticari amaçlarla asırlar boyu kullanılmıştır. Bu bölgeden Karadeniz limanlarına ulaşmak bazı geçitlere ihtiyaç duyulmaktadır. Urartu kayıtlarında, *KURKA-SIE* (UKN, 36.; HChI, no. 23) olarak geçen *Geçit Ülkeleri* çalışma sahamıza giren coğrafi alanda yer almaktadır.

Diauehi krallığını Urartu ile mücadele edecek kadar güçlü kılan konulardan biride sahip olduğu maden yataklarıdır. Krallığın, Urartu'ya ödediğı tribut/haraç ve yıllık vergi miktarları göz önünde bulundurulduğunda altın, gümüş ve bakır gibi madenlerin, Diauehi'de yeterince bulunması ülkenin konumu için yabana atılmamalıdır¹⁴⁴.

Ortaya çıkan tüm bu görüşlerin büyük bir bölümünde Diauehi ve Daiaeni ülkesi (ister her ikisinin birlikteliğı dikkate alınarak değerlendirilsin isterse ayrı ayrı değerlendirilsin) Erzurum ve çevresi ile Çoruh Nehri'nin kaynak kesimine lokalize edilmektedir.

çalışmalarını beraberindeki bir ekiple sürdüren Ceylan'da ülke için en uygun konumun Erzurum ve çevresi olabileceğini savunur. Ceylan 2001, 38 vd.; Son olarak konu ile ilgilenen San ve Köroğlu, Hasankale-Horasan ve Sarıkamış arasında kalan bölgedeki yazıt ve yerleşmelerin yoğunluğuna dayanarak bu bölgeyi Diauehi ülkesi olarak değerlendirirler. San 2000, 27.; Köroğlu 2000, 721.

¹⁴⁴ Urartu döneminde kuzeydeki maden yatakları son derece zengindir. Gümüş kaynakları, Gümüşhane, Bayburt ve İspir'de bulunurken, Erzincan, Erzurum, Bayburt, Kağızman ve Çoruh Vadisinde bakır yataklarının kullanıldığı tespit edilmiştir. Belli 1991, 16 vdd.; Belli-Kayaoğlu 1995, 52.

2.1.4.Diauehi-Urartu İlişkileri

Asur Devletinin baskılarının azaldığı bir dönemde, Urartu Krallığı, Ispuini (MÖ. 825–810), Menua (MÖ. 810–780) ve Argiştı I (MÖ. 780–756)'in saltanatları süresince doğu Anadolu'nun en güçlü siyasi birliği haline gelmiştir. Buna bağlı olarak Urartu devleti, artmakta olan doğal kaynak ve insan gücünü karşılamak, topraklarının bütünlüğünü bozacak saldırıları önlemek için bazı askeri tedbirler almıştır. Bu tedbirlerden birini, başkent Tuşpa'ya ulaşan doğal güzergâhların kontrol altına alınması oluştururken, diğerini bu güzergâhlar üzerinde yaptırılan kale ve garnizonlar oluşturmaktadır. İşte tüm bunlardan sonra, özellikle kuzey ve güneydoğuya sistemli seferler düzenlenmeye başlanmıştır.

Urartu-Diauehi ilişkilerini, Urartu krallarının kuzeye, Diauehi ülkesine düzenledikleri seferlerden ve bu seferlerin sonucunda dikilen yazıtlardan tespit etmekteyiz.

Diauehi üzerine ilk sefer Urartu krallarından Menua döneminde gerçekleştirilmiştir. Bu seferin sonuçlarını ise tamamı okunabilen Yazılıtaş (UKN, 36.; TKU, 15, no. 66.) ve Zivin (UKN, 37) yazıtlarından elde etmekteyiz. Ayrıntılarını bir önceki başlıkta verdiğimiz Yazılıtaş yazıtına göre, Menua Diauehi'nin başkentini ele geçirerek bu ülkenin kralı Utupurşini'yi esir etmiştir. Ülkeden önemli miktarda haraç alması Diauehi'nin değerli mallarının el değiştirmesi anlamına geliyordu. Bu yazıttan seferin Diauehi'ye bağlı Şeşeti kentinin¹⁴⁵ başka bir ifade ile Geçit Ülkeleri sınırındaki Zua¹⁴⁶ şehrinde son bulunduğu anlaşılmaktadır. Yine bu kral dönemine ait Zivin yazıtındaki bilgiler son derece sınırlıdır. Rus işgali

¹⁴⁵ Diakonoff-Kashkai'ye göre bu yer, günümüzde Artvin ili Şavşat ilçesi ile özdeşleştirilmektedir. Diakonoff-Kashkai 1981, 81.

¹⁴⁶ Konumu için bk., Diakonoff-Kashkai 1981, 118-119.; Kayıtlarda geçtiği yerler için bk., UKN, 36.; HChI, no. 23.

sırasında yerinden sökülerek Tiflis'e götürülen ve bazı satırları okunamaz durumda olan yazıtta Urartu kralı Şaşılı kentini ele geçirdiğinden söz eder.

Ayrıntıdan uzak olmasına rağmen bu iki kayıttan bazı sonuçlar çıkarmak mümkündür. Örneğin ülke içerisindeki durumları kesin olarak belli olmayan Şeşeti, Baltulhe (Diakonoff-Kashkai 1981, 18) ve Haldiriulhi¹⁴⁷ ülkeleri Diauehi ülkesinde gösterilmiştir. Bu durum Diauehi'nin dört küçük beylikten oluşan bir konfederasyon olduğu izlenimini vermektedir. Ancak yazıttaki ifadelerle bu bilgiler birbirine ters düşmektedir. Nitekim Yazılıtaş yazıtında Diauehi ülkesine ait pek çok şehir ve kaleden söz edilmektedir. Bölgede bu dönemde de karşımıza çıkan yoğun iskân, Hititler döneminde bu alanda hâkim unsur olan Hayaşalılarından bu yana devam etmiş olmalıdır. Ayrıca geniş ovaları, zengin yeraltı kaynakları¹⁴⁸ ve doğal yolların üzerinde bulunması önceleri Asur'u daha sonra ise Urartu'yu Diauehi'ye çeken en önemli sebeplerdir (Pehlivan 1991c, 36).

Argiştı I tahta çıktığı ilk yıllarda, Diauehi üzerinde kesin bir kontrol sağlayabilmek için bu ülkeye art arda iki sefer düzenlemiştir (HChI, no. 82.; UKN, 130). Bu sefer sırasında Urartu kralının, başkentten kuzeye açılan yolları izlediği anlaşılmaktadır¹⁴⁹. Argiştı I ikinci bir askeri müdahaleden sonra çevresiyle birlikte Diauehi'yi kesin olarak Urartu'ya bağlamış, bu tarihten sonra ülke merkezden gönderilen ve kayıtlarda EN NAM olarak tanımlanan valiler tarafından idare edilmeye başlanmıştır.

Argiştı I sonrasındaki dönemlerdeki Urartu kaynaklarında Diauehi adına rastlanmaz. Her ne kadar Sarduri II (MÖ. 756–730) bölgeye bir sefer düzenlemiş ve

¹⁴⁷ Konum olarak Kars'ın kuzeyinde yer aldığı belirtilmiştir. Diakonoff-Kashkai 1981, 39.

¹⁴⁸ Buna kanıt olarak Diauehi'nin Urartu'ya ödemek zorunda kaldığı haraç miktarları gösterilebilir. Zimansky 1985, 58, Table 8.

¹⁴⁹ Bölgeye açılan bu güzergah için bk., Belli 1977, 111 vdd.; Tarhan-Sevin 1977, 275.

Erzurum yakınlarındaki Güzelova/Avnik'te bir yazıt bırakmışsa da (Aydın 1991, 326 vd.) bu yazıtta Diauehi isminden bahsedilmemesi, kayıtların bu tarihten sonra suskun kalması bölge için önemlidir. MÖ. 584 civarında Urartu Krallığının tarih sahnesinden çekilmesi ile Diauehi'de eski şekline dönmüş olmalıdır. Çünkü MÖ. 401–400 tarihlerinde Doğu Anadolu'dan geçen Ksenophon, bu çevrede ne Urartu ne de Diauehi gibi bir krallık ya da merkezi birliğe işaret etmemektedir¹⁵⁰.

2.2.URARTU KRALLIĞININ YIKILIŞI

Sarduri II, Urartu'nun dış politikasını başarı ile uygulamasına rağmen, yenilgiler onun saltanatının son yıllarının hüsrarla bitmesine sebep olmuştur. Yerine Rusa I (MÖ.735–714) geçmiştir. Rusa I'in saltanatının ilk yıllarına ait belge oldukça azdır. Bu dönemle ilgili bilgi veren yazıtlarda (UKN, 265-266), Gökçe göl kıyısında iki önemli kalenin inşa edildiği kayıtlıdır. Haldi ve Teşeba adı verilen bu kaleler kuzeyden gelen göçebe/atlı kavimlerin¹⁵¹, Urartu sınırlarını zorlamaları sonucu inşa edilmiştir.

Rusa I, Gökçe Göl civarındaki seferini tamamladıktan sonra, Urartular için büyük öneme sahip olan Muşasir kentine yönelmiştir (UKN, 264.; Belli 1982a, 166). Muşasir kralı, tahtını korumuş olmasına rağmen Urartu kralına kesin bir şekilde bağlanmıştır. Ayrıca Muşasir'in Asur'a yapılan seferler için bir çıkış noktası olarak kullanılmış olduğu da anlaşılmaktadır.

Rusa I, tedbirli bir politika izleyerek, Asur ile karşı karşıya gelmekten

¹⁵⁰ Ksenophon'un bölgedeki gözlemleri ile ilgili olarak bk., Ksenophon, IV. IV. 1 vdd.; IV.V. 2 vdd.; IV.VI. 4 vdd.

¹⁵¹ Atlı Kavimler terimi, aynı zamanda bu kültürün sahibi olan İskit-Kimmer kavimlerine verilen isimdir. Bozkır kültürünün batıdaki temsilcileri olarak kabul edilmektedirler.

kaçınmıştır. Bunu yaparken de Batı İran bölgesindeki krallar ile iyi ilişkiler kuruyor ve bu kralları Asur'a karşı isyan ettirmek istiyordu. Bu sırada, Asur tahtında bir değişiklik olmuş, Tiglath-Pileser III (MÖ. 745–727)'ün yerine Salmanassar V (MÖ. 726–722) geçmişse de kardeşi Sargon II (MÖ. 721–705), tahtı zorla ele geçirmiştir.

Sargon II, bu olaydan hemen sonra, Suriye bölgesinde isyan etmiş olan Arpad, Damascus, Samaria ve Hamath birliklerini ağır yenilgiye uğratmıştır (LAR II, 5). Bu başarılı Kuzey Suriye seferinden sonra, Asur kralı bu bölgedeki egemenliğini tamamen hissettirmek için çalışmalarını arttırmıştır. Asur kralı Tiglath-Pileser zamanında kurulan casusluk teşkilatı genişletmiş ve başına prens Sanherib'i getirerek Urartu devletinin bütün faaliyetlerini sıkı bir kontrol altına almak istemiş¹⁵² ve Sanherib'i Urartu ülkesinde bu işle görevlendirmiştir.

Sanherib'in Sargon II'ye göndermiş olduğu mektup tarih açısından oldukça önemlidir. Mektupta Sanherib, Kimmerlerin Urartu üzerine yaptığı başarılı seferden bahsedilmektedir.

Sanherib'in gönderdiği mektuptan sonra, Asur kralı Sargon II aradığı fırsatı bulmuş olmalıdır. MÖ. 714'de Urartu kralı Rusa I ve müttefikleri üzerine sefere çıkmıştır. Asur ve Urartu tarihi için olduğu kadar Kuzey Suriye ve Batı İran için de önem taşıyan bu sefer Sargon'un Sekizinci Seferi¹⁵³ diye adlandırılır. Kalah'dan yola çıkan Sargon II, Yukarı ve Aşağı Zap Nehirleri'ni geçtikten sonra, Batı İran'da Zamua Ülkesi üzerinden seferine devam eder. Urmiye Gölü çevresinde bulunan beylikler üzerine yapılan akınlardan sonra Urartu kralı ile karşılaşmak üzere Uuaaş

¹⁵² Casusların yazdıkları küçük kil tabletler daha sonra Asur arşivinde büyük kil tabletlere aktarılmaktaydı. Büyük tabletler örgütün başı olan prens Sanherib tarafından da imzalanıyordu.

¹⁵³ Büyük tarihi öneme sahip olan bu sefer pek çok bilim adamı tarafından sürekli incelenmiştir. LAR II, 40-178.; Çilingiroğlu 1977, 235-251.; Çilingiroğlu 1994, 94 vdd.

Dağı'na doğru ilerler ve iki ordu bu dağın yakınlarında savaşırlar. Urartu kralının yanında Mannea Ülkesinin kuvvetleri de bulunmaktadır (LAR II, 154-155).

Asur Kralı, Rusa I.'in devamlı Batı İran da ki ülkelerle uğraşmasından sonsuz rahatsızlık duymuştur. Yapılan savaşıla bu durum ortadan kaldırılmıştır. Sargon II seferini burada bitirmeyip Urartu'nun merkezine doğru ilerletmiştir. Kuzeybatı İran ile Van gölü arasında kalan bölgeler yakılıp, yıkılmıştır. Ağır orduyla hareketin kolay olmadığını gören Sargon II seçme 1000 savaşıcısını yanına alarak, kalan birliklerini Asur'a geri göndermiş, bu seçme savaşıcılarını ile Muşşir kenti üzerine yürümüş ve kenti ele geçirmiştir. Böylece Urartu'nun bu önemli şehri tahrip edilmiş ve şehir halkının büyük bir kısmı başka bölgelere nakledilmiştir (LAR II, 172).

Bu yağma seferinden sonra Sargon II ve askerleri Asur'a dönmüşlerdir. Sargon II'nin bu seferinde Tuşpa şehrine yönelmemesi ve bu seferden bir yıl sonra Urartu'ya karşı yeni kaleler inşa etmesi Urartu'nun gücünün tamamen ortadan kaldırılamadığının önemli bir kanıtıdır. Urartu devleti bu yenilgi sonucunda kralı Rusa I'i kaybetmiştir¹⁵⁴.

Rusa I'den sonra Urartu tahtına Argışti II (MÖ.714–685) geçmiştir. Argışti II'nin saltanatı boyunca gelişen olaylar hakkındaki yazılı kaynaklar oldukça azdır (Piotrovskii 1969, 125 vd.; Çilingiroğlu 1994, 98). Ele geçen az miktardaki yazıtta (UKN, 275-277) imar faaliyetleri ile ilgili bilgi vermektedir. Argışti II döneminin en önemli olayı hiç şüphesiz özellikle Kimmerlerin başını çektiği göç dalgasıdır. Argışti II, kuzey bölgelerini istila eden Kimmerleri durdurabilmek için kuzeye doğru sefere çıkmak zorunda kalmıştır. MÖ.707 yapılan savaş sonucunda Urartu kralı yenilgiye

¹⁵⁴ Rusa I'in nasıl öldüğü hakkında açık bilgiye sahip değiliz. Ancak yenilginin acısı ve Kimmer baskıları neticesinde intihar etmiş olmalıdır. Çilingiroğlu 1994, 98.

uğramıştır. Bu seferle ilgili bilgiler, Asur prensi Sanherib'in (MÖ.704-681) babası Sargon II'ye yazdığı mektuptan takip edilmektedir. Sanherib, mektupta Argiştı II'nin tıpkı babası Rusa I gibi Kimmer egemenliğinde olan topraklarda büyük bir yenilgiye uğradığını yazmaktadır (Tarhan 1978, 102). Urartu toprakları içerisinde geçerek batıya¹⁵⁵ yönelen Kimmerler, Friglerin başkenti Gordion'u yağmalamışlardır. Urartu kralı Argiştı II de Kimmerler'in geri dönme ihtimaline karşı Erzincan yakınlarında bulunan Altıntepe kalesini inşa ettirmiş olmalıdır (Özgüç 1966, 2 vdd.; Özgüç 1969; Klein 1974, 77 vdd.). Argiştı II, doğu bölgesinde de kaleler inşa ettirmiştir¹⁵⁶. Yapılan bu imar faaliyetleri Urartu kralının doğuya doğru bir sefer yapmış olduğunu göstermektedir. Kale inşa yazıtında bu konuda bilgi bulunmaktadır. Söz konusu yazıttan bu seferin, Arhu Ülkesi'ne yapıldığını, Usulu ve Bugu ülkelerinin ele geçirildiğini ve Muna Irmağına kadar gidildiğini öğrenmekteyiz.

Asur kayıtlarında Argiştı II dönemiyle ilgili son derece sınırlı bilgilere sahibiz. Urartu kralı, Kuzey Suriye ve Urartu'nun batısında bulunan kent devletleri ile ilişkilerini sürdürmüş ve geleneksel politikaları haline gelen Asur kralına karşı isyana teşvik politikalarını devam ettirmiştir. Tabal ve Muşki ile ilişkiler kurulmuştur (Birmingham 1961, 194)¹⁵⁷. Bu ilişkilerin tabii sonucu olarak Tabal kralı Ambaris, Sargon II'ye karşı ayaklanmıştır. Kummuhu bölgesinin isyanını (MÖ.709/708) bastırması ile ilgili bilgi veren Sargon II, bu isyanların arkasında Urartu kralının olduğunu açık bir şekilde dile getirmektedir (Postgate 1973, 23).

¹⁵⁵ Kimmerlerin batıya hareketleri için bk., Tansuğ 1949, Tarhan 1984, 109 vd.; Kimmer Kültürü, Kimmerlerin kökeni ve göç kolları için bk., Tarhan 1979, 355 vdd.

¹⁵⁶ Urartu sınırlarının genişliği açısından önem taşıyan ve Ardebil'den (Batı İran) Hazar Denizine giden yol üzerinde bulunan Savalan Dağı'nın eteklerinde bulunan iki yazıt ve tercümesi için bk., Çilingiroğlu 1994, 99, dipnot 290.

¹⁵⁷ Sargon II, bu isyanları önlemek için Urartu ve Muşki sınırlarına kaleler inşa ettirmiştir. bk., Sevin 1988, 54 vd.; Çilingiroğlu 1984, 24-26.; Sevin 1988, 54 vd.

Önceleri Sargon II'ye karşı ayaklanan Muşki kralının, daha sonra Asur kralı ile iyi ilişkiler kurma yoluna gitmesi Sargon II'ü sevindirmiştir (LAR II, 43, 64). Kısa bir süre sonra Asur tahtına babası zamanında casusluk örgütünün başında bulunan Sanherib (MÖ. 704–681) geçmiştir (Saggs 1964, 98 vd.).

Sanherib'in tahta çıktığı dönemlerde Asur'un en önemli problemlerinin birini Babil ülkesi oluşturmaktadır. Bu tarihlerde Urartu topraklarının Kimmer tehlikesine karşı bir tampon bölge olarak görülmesi Asur'u büyük oranda rahatlatmış olmalıdır. Bu durumdan faydalanan Sanherib, Ninive kentinin yeniden inşasını bile tamamlamıştır. Asur kralı yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı kuzey komşusu, Urartu devleti ile fazla uğraşamamış, dolayısıyla Asur kaynakları bu dönemde Urartulular hakkında suskun kalmıştır.

Sanherib'in Ninive'de öldürülmesi Asur ülkesinde bir iç savaşın çıkmasına sebep olmuşsa da, Assarhaddon (M. Ö. 680–669) bu iç savaşı bitirmiş ve tahtın yeni sahibi olmuştur (Çilingiroğlu 1994, 101).

Urartu tahtına Arğişti II'den sonra Rusa II (MÖ. 685–645) geçmiştir. Rusa II'nin tahta geçmesi Urartu tarihinde yeniden yükseliş dönemi olarak kabul edilir. Rusa II kendisinden önce tahta çıkmış olan Rusa I ve Arğişti II'nin uygulamış oldukları dış politikalarda değişiklik yaparak göçebe kavimlere düşmanca davranmak yerine onlarla dostça ilişkiler kurma yoluna gitmiştir. Bu politikanın temel dayanak noktası ise iskân politikasıdır. Bu dönemde uygulanan iskân politikasının iki amacı bulunmaktadır; bunlardan ilki, Urartu'nun ihtiyaç duyduğu insan gücünün sağlanması, ikincisi ise göçebe kavimler ile kurulan iyi ilişkilerin kalıcı hale getirilmesidir. Rusa II ihtiyaç duyulan insan gücünü sağlamak için harekete geçmiş,

Mannea bölgesinden kadınlar, Haliti/Pontus yöresinden erkekler, Frigya ve Hate/Kappedokia ülkelerinden yeni halklar getirilerek Urartu Ülkesine yerleştirmiştir (UKN, 278.; van Loon 1966, 20 vd.; Ögün 1967, 68.; Erzen 1992, 37 vd.).

Rusa II akılcı politikası sayesinde, Kimmerlere yurt vermekle onlarla olası bir savaş ihtimalini ortadan kaldırmıştır (Durmuş 1997, 274). Bu yakınlaşmadan önce, kuzey bölgelerinin büyük bir kısmı da zaten Kimmer boylarının eline geçmişti. Rusa II bu yerinde politikası sayesinde kendisine geniş bir hareket alanı bulmuş, aynı zamanda ezeli düşmanı Asur'a karşı da güçlü bir müttefik kazanmıştır. Kimmer-Urartu ittifakı Asur kralını endişelendirmiş, Kimmerlerden sonra İskitlerinde Anadolu'ya gelmeleri ve Asur sınırlarına inmeleri bu devleti daha da güç duruma sokmuştur. Ancak Urartu ve Asur devletleri birbiriyle uğraşırken bölgede üçüncü bir güç ortaya çıkmıştır. Bu da Batı İran'da gelişmesini tamamlayan Medler'dir¹⁵⁸. Bir süre sonra bu güç Urartu ve Asur için ciddi tehlike olacaktır.

Bu olaylardan sonra Urartu kralı Rusa II, Supria bölgesinde çıkan isyanı yeni müttefiki Kimmerler sayesinde kısa sürede bastırmıştır¹⁵⁹.

Bu sırada Asur kaynakları İskit/İşkuza/Asquzai, kralı İşpakai ile yapılan bir mücadeleden bahsetmektedir. MÖ. 679'da meydana gelen bu mücadeleyi Assarhaddon Asur lehine çevirmeyi bilmiştir (LAR II, 207).

Asur kralının kazanmış olduğu bu zaferin bütün İskit boylarına karşı kazanıldığını düşünmek mümkün değildir. Çünkü İskit baskısı bölgede her geçen gün artarak devam etmiştir. Urartu kralı, İskit boylarının topraklarından geçmelerine ve

¹⁵⁸ Medler, İran'ın Kuzeybatı ve Batı bölgelerinde Zagros dağları çerçevesinde kurulmuş bir devlettir. Herodotos, I, 59 vdd. Van Loon 1966, 1.

¹⁵⁹ Diyarbakır'ın Kuzeybatısında olması muhtemeldir. Bu şehir sık sık Asur ve Urartu arasında el değiştirmiştir. Çilingiroğlu 1994, 104, dpn. 304.

Asur'la sürekli mücadele ettikleri Mannea Ülkesine yerleşmelerine izin vermiştir. Böylece Rusa II, iki önemli problemi birden çözmüştür. İskitlerle savaşmak zorunda kalmamış ve Asur'a karşı yeni bir müttefikte kazanmıştır. Ayrıca kendi savunmasını da ihmal etmeyerek, Batı İran bölgesi sınırlarına dayanıklı kaleler inşa etmiştir. Bu kalelerden en önemlisi hiç şüphesiz ki, Bastam Kalesi'dir (Kleis 1979.; Kleis 1988.; TKU, 29, no. 12)¹⁶⁰.

Rusa II, Batı İran'dan başka Anadolu'da da imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Van'da yeni başkent Toprakkale'nin/Rusahinili (Erzen et al 1960, 5-22, Lev. I-XVI.; Erzen et al 1961a, 30-32.; Erzen et al 1961b, 33-35.; Erzen et al 1962) inşasından başka, Adilcevaz/Kef Kalesi (Bilgiç-Öğün 1964, 102-105.; Bilgiç-Öğün 1965, 119-121.; Bilgiç-Öğün 1967, 45-50.; Bilgiç-Öğün 1974, 31-35), Ayanis¹⁶¹ kalesinin inşası ve Çavuştepe/Sardurihinili (Erzen et al 1962, 19-20.; Erzen 1964, 98-101.; Erzen 1965, 141-146.; Erzen 1966, 55-57.; Erzen 1968, 77-90) kalesine yeni ilaveler yapılması onun önemli imar işlerinden bir kısmıdır. Bunların yanı sıra Transkafkasya'nın yeni eyalet merkezi Teişeba/Karmir-Blur (Barnett-Watson 1952, 132 vd.) yine bu kral zamanında kurulmuştur¹⁶².

MÖ. 673'de İskitlerde de bir takım hareketlenmeler ortaya çıkmaya başlamıştır. İskitlerin¹⁶³ başına Bartatua/Partatua geçmiştir. Bartatua Asur Kralı Assarhaddon'ın kızını istemiştir¹⁶⁴.

¹⁶⁰ Bu dönemde Urmiye gölünün yakın çevresinde kurulan Kale Siah (TKU, 28, no. 7.), Kızkalesi (TKU, 29, no. 17.), Danalu (TKU, 28, no. 5.), Kaleoğlu (TKU, 29, no. 20.) ve Sangar (TKU, 28, no. 4.) kaleleri bu amaç yapılan kalelerin sadece bazılarıdır. Çilingiroğlu 1994, 106, dpn. 312.

¹⁶¹ Ayanis/Ağartı kalesinde yürütülen kazıların sonuçları için bk., Çilingiroğlu 1991, 201 vdd.; Çilingiroğlu 1993, 431 vdd.; Çilingiroğlu 1996, 363 vdd.;

¹⁶² Bu dönemde inşa edilen kaleler hakkında toplu bilgi için bk., Erzen 1978: 17 vd.

¹⁶³ İskitlerin tarihi, kültürü ve Anadolu devletleri ile ilişkileri için bk., Durmuş 1993, 25 vdd.; Durmuş 1997, 279 vd.; Memiş 2005.

¹⁶⁴ Asur kaynaklarında bu konunun ifade edildiği şekli için bk., Çilingiroğlu 1994, 109.

Assarhaddan'ın kızını Bartatua'ya verdiğini, daha sonraki olaylarda İskitlerin Asur'un yanında yer almasından anlamaktayız. Akraba evliliğine dayanan antlaşmanın ne kadar sürdüğünü bilemiyoruz. Ancak Medler'in ve Babilliler'in birleşerek, Asur devletinin yıkılışına sebep olmaları bu antlaşmanın uzun ömürlü olmadığını gösterir. Assarhaddan'dan sonra Asur tahtına Asurbanipal (MÖ. 668–627) geçmiştir. Yeni kral döneminde Asur ve Urartu gibi iki ezeli düşman arasında yumuşama olmuştur. Bu havanın iyi ilişkilere dönüşmesi için Urartu kralı Rusa II, bir diplomatik heyeti Ninive'ye göndermiştir¹⁶⁵.

İki devlet arasındaki bu yakınlaşma Rusa II.'den sonrada devam etmiştir.

Rusa II'nin ölümü üzerine Urartu tahtına Sarduri III (MÖ. 645-635) geçmiştir. Babası gibi o da Asur ile sağlanan bu dostluğu sürdürmek istemiştir. Sarduri III'ün, Asur kralına gönderdiği elçiler heyeti ile ilgili Asur kayıtlarındaki bilgilerde, iki devletin önceki yıllarda başlayan ve giderek artan Med ve İskit tehlikesine karşı ortak hareket edilmesi gerektiği yönünde bir takım görüşler yer almaktadır (LAR II, 871, 1035, 1046.; Çilingiroğlu 1994, 111).

Urartu kralının on yıl süren saltanatı boyunca herhangi bir başarısına rastlanamamıştır. Karmir-Blur'da 1956 yılında bulunan bir tabletin altındaki mühürden Sarduri III ile Rusa III'ün bir müddet birlikte ortak krallık sürdükleri anlaşılmaktadır (Azarpay 1968, 115, dñn. 220, 224). Bundan sonraki dönem hakkında gerek Urartu kaynaklarında gerekse Urartu devleti hakkında bu zamana

¹⁶⁵ Bir Asur yazıtında Asurbanipal, iki ÷lke arasındaki ilişkilerin gelişmesini şöyle özetler:

".... O (Ursa) bana alicenap selamlarını gönderdi. "

LAR II, 871.; Tarhan 1978, 182.; Çilingiroğlu, bu ilişkilerin iyileşmesini her iki ÷lke için de tehlike haline gelen Medlere karşı alınmış bir önlem olarak değerlendirir. Çilingiroğlu 1994, 110.

kadar ayrıntılı bilgi veren Asur kayıtlarında hemen hemen hiçbir bilgiye rastlanmaz. Bu da MÖ. 635 ile 585 yılları arasındaki elli yıllık sürenin karanlıkta kalmasına sebep olur.

Urartu'dan bahseden en son kaynak Babil Kroniği'dir (MÖ. 609). Bu kayıtlarda İskitlerin, "*Urartu topraklarına kadar*" ilerledikleri ifade edilmektedir. Buna göre Urartular bu tarihe kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Krallığa son darbeyi ise büyük ihtimalle Medler vurmuş olmalıdır. Çünkü Med ve Lidya ülkeleri arasında MÖ. 585 gerçekleşen Kızılırmak barışı öncesi bölgeye hareket eden Med orduları, yollarının üzerindeki Urartu krallığını ortadan kaldırmışlardır (Erzen 1992, 40.; Çilingiroğlu 1994, 113-114).

MÖ. 7. yüzyılın sonlarına kadar siyasal ve ulusal varlıklarını korumuş olan Urartular, MÖ. 6. ve 5. yüzyıllarda "Ön Asya" ve Anadolu tarihinde hiçbir rol oynamamışlardır.

Bu devletin konfederasyon dönemi de dikkate alınır, Anadolu'nun tarihinde 600 yıl süresince varlık gösteren, Asur krallığı ve göçebe kavimler ile yaptığı mücadelelerle Anadolu tarihinin şekillenmesinde büyük pay sahibi olmuşlardır.

SONUÇ

Kuzeydoğu Anadolu bölgesi coğrafi konumu itibariyle, güneyde Doğu Anadolu, doğuda İran, kuzeydoğuda Kafkasya, güney-batıda Orta Anadolu bozkırları ve kuzeyde Karadeniz arasında kalan bir orta bölgedir. Bu nedenle bu bölge binlerce yıl önce parlayıp sönen eski medeniyetlerin bir kavşak yeridir. Kuzeydoğu Anadolu yüksek yaylası tarih öncesi çağlarda yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için bütün elverişli özelliklere sahipti. Su kaynaklarının çokluğu, tabii kaya sığınaklarının varlığı, çayır ve ormanlık alanları ve özellikle zengin av hayvanlarının bolluğu insanlığı en eski çağlardan beri buralara çekmiştir.

Tarihi devirlerin yazı ile başlaması ve yazının tarihöncesi ile tarihi çağlar arasındaki sınırı ortaya koyması, bizi zaman karmaşasından kurtarmıştır. Anadolu MÖ. 2. bin yılbaşlarında yazıyla tanışırken sahamızı oluşturan kısım MÖ. 2. binin ortalarında tarihi çağlara geçmiştir. Bu bölgeyi tarihi çağlara taşıyanlar Hayaşalılardır.

Hayaşa, ülkesi ve halkı kuzeydoğu Anadolu tarihinde önemli bir yer tutar. Bunun sebeplerinden ilki Hitit kayıtlarında yer almaları sonucu, bu bölgenin tarihi hakkındaki ilk yazılı verilerin ortaya çıkmasına sebep olmalarıdır. İkincisi ise, Eski Önasya tarihinin problemleri arasında kabul ediliyorken artık belirli ölçüde çözüme kavuşturulmuş bulunan, Karaz kültürünün kurucusu ve taşıyıcısı durumundaki Hurrilerin göçlerinden itibaren, bu çevrenin tarihinde ortaya çıktığı varsayılan karanlık dönemin, Hayaşa krallığının siyasi ve kültürel etkinlikleri ile kısmen doldurulabilmiş olmasıdır.

Hititler tarafından Hayaşa olarak isimlendirilen, Hurrilerin devamı ya da kalıntıları olduğuna inandığımız bu savaşçı toplum, Hurrilerin mirasını MÖ. 13. yüzyıl kuzeydoğu Anadolu'suna taşıyan Asya kökenli bir toplum olarak kabul edilebilirler.

MÖ. 15. yüzyılın sonlarından itibaren kuzeydoğu Anadolu'da ortaya çıkan Hayaşa krallığı, dönemin üç büyük devletinden biri olarak kabul edilen Hititlerin istikrarlı bir şekilde izlediği doğu ve kuzey politikaları sonucu zaman zaman geri çekilmişler, ancak Hitit ülkesinde iç barışın bozulduğu ve taht mücadelelerinin

başladığı zamanlarda batı komşuları Kaşkalarla birlikte Hitit topraklarını yağmalamaya çalışmışlardır.

Bu durum Hayaşalıların nüfus potansiyeli ve savaşma kabiliyetleri yanında yerleştikleri toprakların jeomorfolojik yapısı ile yakından alakalıdır. Çünkü çağlar boyunca Hititler en güçlü dönemlerinde bile Fırat Irmağı'nın kaynağına kadar ilerleyememişler ve Hayaşa'yı itaat altına alamamışlardır.

Bu da Kuzeydoğu Anadolu coğrafyasının engebeli arazisi ve iklim şartları bakımından bölge insanını düşmanlarına karşı koruyan unsurlardan en önemlisidir.

Hitit kayıtlarının ışığında yüz elli yılı aşkın bir süre boyunca bölgede varlıklarını devam ettirdiklerini bildiğimiz Hayaşalılar, Rize'den Giresun'a kadar uzanan sahil şeridinin iç kesimi ile Erzurum-Erzincan-Bayburt arasında kalan topraklarda egemenliklerini korumuşlardır.

Bir başka deyişle Kelkit-Karasu vadisinin sınırladığı bölgeyi yurt edinmişler, Hititlerle olan siyasi ilişkilerine bağlı olarak etki alanlarını ve sınırlarını zaman zaman bu bölgelerin dışına doğru genişletmişlerdir. MÖ. 3. binde doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da egemen olan Hurrilerin toplum yapısı ve yaşam tarzının Hayaşa'da da devam ettiğini söylemek mümkündür. Yüzyıllar boyu bu topraklarda varlığını sürdüren Hayaşalılar, her türlü mirası ve kültürel geleneği kendilerinden sonrakilere aktarmışlardır.

MÖ. 2. binin sonlarında Hayaşalıların bölgedeki etkinliklerini kaybetmelerinin ardından, MÖ. 1. binin başlarında Kuzeydoğu Anadolu'da yeni oluşumlar ortaya çıkmaya başlamıştır.

Bu tarihlerde Doğu Anadolu'da dağınık olarak varlıklarını sürdüren beylikler, ortak ve güçlü düşmanları Asur saldırıları karşısında örgütlenme yolunu seçmişlerdir. İşte bu döneme Feodal Beylikler Dönemi, Uruatri-Nairi Konfederasyonları Dönemi veya Urartu'nun Proto Tarihi gibi isimler verilir.

Hayaşa halkının önemli bir bölümü Uruatri-Nairi Konfederasyonlarını oluşturan beylikler arasında aranabilir. Özellikle, MÖ. 13. yüzyıldan MÖ. 9. yüzyıla kadar süregelen dönemde, Zap suyundan Karadeniz'e kadar uzanan alanda birçok feodal beylik yer almıştır.

Konfederasyonların birleşik hareket etme arzularının artması merkezi devlet sisteminin kurulması için ilk aşamayı oluşturmuştur. MÖ. 9. yüzyılda, konfederasyonlar birleşerek Urartu Devleti'ni oluşturmuşlardır. Urartu Devleti I. Sarduri ile kuruluş evresini tamamlamıştır. İşpuini ve oğlu Menua dönemlerinde, Asur Krallığının zayıflamasından ve içişleriyle uğraşmasından istifade ederek genişleme sürecine girmiştir.

Kuzeyde yer alan ve Asur kaynaklarına göre Daiaeni, Urartu kaynaklarına göre ise Diauehi olarak isimlendirilen bu ülke yerli ve yabancı birçok bilim adamı tarafından Kuzeydoğu Anadolu'ya lokalize edilmektedir.

Urartu krallarından özellikle İşpuini, Menua ve I. Argiştı döneminde ekonomik zenginliklere ve stratejik bir konuma sahip olan kuzeydeki Diauehi ülkesine, yoğun seferler düzenlenmiştir. Diauehi ülkesine düzenlenen bu seferlerin ana amacı, kuzeyin önemli hammadde yataklarını, tarım ve hayvancılık merkezlerini ele geçirmektir. Urartu kralları aynı zamanda hâkimiyetlerine aldıkları topraklarda ki insan gücünü de kullanmayı ihmal etmemişlerdir. Bu politikalardan anlaşıldığı kadarıyla da bölgeye düzenlenen seferler yağma adına değil bölgede kalıcı olmak adına gerçekleştirmiştir. Bölgede askeri amaçlı inşa edilen kaleler bunu doğrulamaktadır.

Kuzey seferlerinin bir kısmının kuzeydoğuya bir kısmının ise kuzeybatıya yapıldığı, yazıtlardan başka arkeolojik bulgularla da desteklenmektedir.

II. Sarduri'den sonra Urartu Devleti, Asur Devletinin tekrar eski günlerine dönmesine bağlı olarak güç kaybına uğramış ve toprak kaybetmeye başlamıştır. Krallık önce, kuzeyden gelen göçebe kavimlerin baskıları sonucu zayıflamış ardından, Med ve Lidya ülkeleri arasında MÖ. 585'te gerçekleşen Kızılırmak barışı öncesinde bölgeye hareket eden Med ordularının saldırıları neticesinde tarih sahnesinden çekilmişlerdir. İlerleyen yıllarda ise bu zamana kadar krallık hakkında ayrıntılı bilgi veren Asur kayıtlarında hemen hemen hiçbir bilgiye rastlanmaz.

Urartu'dan bahseden en son kaynak Babil Kroniği'dir. Bu kayıtlarda İskitlerin, Urartu topraklarına kadar ilerledikleri ifade edilmektedir.

MÖ. 7. yüzyılın sonlarına kadar siyasi ve ulusal varlıklarını korumuş olan Urartular, MÖ. 5. yüzyılda Önasya ve Anadolu tarihinde hiçbir rol oynamamışlardır.

MÖ. 584 civarında Urartu krallığının tarih sahnesinden çekilmesi ile Diauehi’de eski şekline dönmüş olmalıdır. Çünkü MÖ. 401–400 tarihlerinde kuzeydoğu Anadolu’dan geçen Ksenophon, bu çevrede ne Urartu ne de Diauehi gibi bir krallık ya da merkezi birliğe işaret etmemektedir.

Sonuç olarak, Kuzeydoğu Anadolu tarih öncesi çağlarda özellikle Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca varlığını sürdüren Karaz Kültüründen büyük ölçüde etkilenmiş, tarihi çağlarda ise bölgeye sırası ile Hayaşa, Diauehi ve Urartu gibi krallıklar hâkim olmuşlardır. Ayrıca bölgede gerçekleştirilen tarihi ve arkeolojik araştırmalar sonunda bölgenin yoğun iskân gördüğü tespit edilmiştir.

KAYNAKLAR

- Adontz, N. (1946), *Histoire d'Armenie*, Paris.
- Aktüre, S. (1997), *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, İstanbul.
- Akurgal E. (1995), *Anadolu Uygarlıkları*, İzmir.
- Akurgal E. (1999), *Anadolu'nun Kültür Tarihi*, Ankara.
- Akurgal E. (2001), *The Hattian and Hittite Civilizations*, Ankara.
- Albayrak İ. (2000), "Kültepe'den Yeni Bir Vasiyetname/Ein neues altassyrisches Testament aus Kültepe", *Archivum Anatolicum 4*, Ankara.
- Alp S. (1947), "Hitit Kanunları Hakkında", *DTCFD V/5*.
- Alp S. (1956), "Die Lage von Şamuha", *Anatolia 1*, Ankara.
- Alp S. (1997), *Hitit'lerin Mektuplaşmaları*, İstanbul.
- Alp S. (2000), *Hitit Çağında Anadolu, Çivi Yazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, İstanbul.
- Alp S. (2003), *Hitit Güneşi*, Ankara.
- Grayson A.K. *Assyrian Royal Incriptions I: From the Beginning to Ashur res-ha-inshi. Assyrian Royal Incriptions II: From Tiglathpaleser I to Ashur-nasir-apli II.*, Wiesbaden
- Artuk İ. (1975), "Bayburt Kalesi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi 5*, İstanbul.
- Aydın N. (1991), "Güzelhisar Urartu Kitabesi", *Bellekten LV/213*.
- Azarpay G. (1968), *Urartian Art and Artifacts, A Chronological Study*, Berkeley and Los Angeles.
- Balkan K. (1960), "Patnos Yakınındaki Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", *Anatolia V*.
- Balkan K. (1964), "Patnos'da Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı", *Ata. Konf. I*.
- Barnett R.D. (1973), "Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age", *CAH II /2*.
- Barnett R.D. (1982), "Urartu", *CAH III /2*, 314-371.
- Barnett R.D. (1952), "Russian Excavations in Armenia", *IRAQ 14*.
- Baydur N. (1970), *Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul.

- Bayram S. (1997), "New and Some Rare Geographical Names in the Kültepe Texts", *Archivum Anatolicum 3*, Ankara.
- Bayram S. (2000), "ina naditim ša narua'im", *Archivum Anatolicum 4*, Ankara.
- Bayram S. – Çeçen S. (1995), "6 Neue Urkunden über Heirat und Scheidung aus Kanis", *Archivum Anatolicum 1*, Ankara.
- Belli O. (1977), *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Belli O. (1982), "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*.
- Belli O. (1982), "Alniunu Kentinin ve Taş Atölyesinin Keşfi", *AnAr VIII*.
- Belli O. (1983), "Urartu Kralı İşpuini'ye Ait Çiviyazılı ve Resimli Tunç Eserler", *AnAr IX*.
- Belli O. (1991), "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period. Silver, Copper and Iron", *Urartu, A. Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, Ed. B.Merhav, Jerusalem.
- Belli O. (1992), "Van-Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı-Die Ausgrabungen der Urartaischer Festung Anzaf bei Van", *Arkeoloji ve Sanat 54-55*.
- Belli O. (1993), "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı (1991-1992)", *Arkeoloji ve Sanat 58*, (özel sayı).
- Belli O. (1998), "1996 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *KST 19/1*, Ankara.
- Belli O. (1999), "1997 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *KST 20/1*, Ankara.
- Belli O. – Ceylan A. (2000), "1998 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları", *KST 21/1*, Ankara.
- Belli O. – Ceylan A. (2001), "1999 Yılı Anzaf Kaleleri Kazısı ve Onarım Çalışmaları", *KST 22/1*, Ankara.
- Belli O. – Ceylan A. (2002), "2000 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları", *KST 23/2*, Ankara.
- Belli O. – Ceylan A. (2003), "2001 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *KST 24/2*, Ankara.
- Belli O. – Ceylan A. (2002), "2002 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *KST 25/2*, Ankara.

- Belli O. – Dinçol A.M. (1982), “Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları”, *AnAr VIII*.
- Belli O. – Kayaoğlu İ.G. (1995), “Bayburt’ta Pirinç ve Bakır Atölyeleri”, *Tarih ve Medeniyet Sayı 12, Şubat 1995*.
- Beygu A. Ş. (1936), *Erzurum Tarihi Anıtları, Kitabeleri, İstanbul*.
- Bilgiç E. (1959), “Birkaç Yeni Urartu Kitabesi”, *TAD IX /1*, Ankara.
- Bilgiç E. – Öğün B. (1964), “1964 Adilcevaz Kazıları Hakkında”, *TAD XIII /2*.
- Bilgiç E. – Öğün B. (1965), “Adilcevaz’da İkinci Mevsim Kazıları ”, *TAD XIV /1-2*.
- Bilgiç E. – Öğün B. (1967), “Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1967”, *TAD XVI /1*.
- Bilgiç E. – Öğün B. (1974), “Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1972”, *TAD XXI /1*.
- Bilgiç et al 1990 E. Bilgiç-H. Sever- C.Günbattı- S. Bayram, Ankara Kültepe Tabletleri I (Ankaraner Kültepe-Tafeln), Ankara.
- Bilgiç E. – Bayram S. (1995), *Ankara Kültepe Tabletleri II*, Ankara.
- Bilgin M. (2000), *Doğu Karadeniz, Tarih Kültür İnsan, Trabzon*.
- Bingöl A. (2002), “Karayazı’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, *Sosyal Bilimler Dergisi Cilt 2, Sayı 28-29*, Erzurum.
- Bingöl A. (2003), *En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi)*, Erzurum.
- Birmingham J.M. (1961), "The Overland Route Accross Anatolia in the Eight and Seventh Centuries, B.C." *AS XI*.
- Bittel K. (1933), “Artvin’de Bulunan Tunçtan Mamul Asari Attika”, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi I*, İstanbul.
- Bittel K. (1970), *Hattusha, The Capital of the Hittites*, New York.
- Bossert H. Th. (1944), *Ein Hethitisches Königssiegel*, Berlin.
- Boysal Y. (1961), “Anzavurtepe’de Defnecilerin Ortaya Çıkarttığı Urartu Eserleri”, *Bulleten XXV*.
- Bryer A. – Winfield D. (1985), *The Byzantine Monument and Topography of the Pontos I*, Washington.
- Burney C.A. (1956), “Northhern Anatolia Before Classical Times” *AS 6*.
- Burney C.A. (1957), “Urartian Fortresses and Towns in the Van Region”, *AS VII*.

- Burney C.A. (1958), "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *AS VIII*.
- Burney C.A. (1960), "Measured Plans of Urartian Fortresses", *AS X*.
- Burney C.A. (1966), "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere", *AS XVI*.
- Burney C.A. (1977), *From Village to Empire: An Introduction to Near Eastern Archaeology*, London.
- Burney C.A. (2005), "Urartu and the East and North", *Anatolian Iron Ages 5*.
- Burney C.A. - Lawson G.R.J. (1960), "Measured Plans of Urartian Fortresses", *AS X*.
- Burney C.A. - Lang D.M. (1971), *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat of Caucasus*, London.
- Cavaignac E. (1930), "Marija" *Revue Hittite et Asianique I*.
- Cavaignac E. (1931), *Les Annales de Suppiluliuma*, Strasbourg.
- Ceylan A. (1991), MÖ. II. Binde Anadolu'daki Devletlerarası İlişkiler (Antlaşmalar), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.
- Ceylan A. (1994), Eski Anadolu'da Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Ceylan A. (1994), "Arnuvanda-Asmunigal Dua Metni ve Tarih Açısından Değerlendirilmesi" *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi 23*, Erzurum.
- Ceylan A. (2000), "1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırmaları", *AST 17/ II*.
- Ceylan A. (2000), "Erzurum Ovasında Önemli Bir Merkez: Cinis Höyük", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi 26*, Erzurum.
- Ceylan A. (200a1), *Sarıkamuş, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Erzurum.
- Ceylan A. (2001b), "1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları", *AST 18/ II*.
- Ceylan A. (2002), "2000 yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları", *AST 19/ II*.

- Ceylan A. (2005), "The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age", *Anatolian Iron Age 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, London.
- Childe G. (1936), "The Axes From Maikop and Caucasian Metallurgy" *Annals of Archaeology and Anthropology XXIII*.
- Contenau G. (1934), *La Civilisation des Hittites et des Mitanniens*, Paris.
- Cornelius F. (1958), "Zur Hethitischen Geographie: Die Nachbarn des Hethiterreiches" *Revue Hittite et Asiatique XVI*.
- Cornelius F. (1964), "Zur Hethitischen Landeskunde", *Bi Or XXI /1-2*.
- Cornelius F. (1967), "Neue Arbeiten zur Hethitischen Geographie", *Anatolica I*.
- Cornelius F. (1973), *Geschichte der Hethiter*, Dramstadt.
- Çambel H. (1971), "Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmalarının Kültür Bakımından Önemi", *Atatürk Konferansları IV*.
- Çeçen S. (1998), "Yerli Kralların Mabedleri Ziyateri ve Çıkan Sonuçlar", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 16-22 Eylül 1996*, Ankara.
- Çevik N. (1991), *Urartu Kaya Gömütleri Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi)*, Erzurum.
- Çevik N. (2000), *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara.
- Çilingiroğlu A. (1977), "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", *An Ar IV-V*, 1977.
- Çilingiroğlu A. (1982), "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi. Umudum Tepe (Kalortepe)", *AnAr VIII*.
- Çilingiroğlu A. (1983), "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", *Arkeoloji-Sanat Dergisi II*, İzmir.
- Çilingiroğlu A. (1984), *Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, Bornova-İzmir.
- Çilingiroğlu A. (1991), "Van - Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları", *KST 12 /1*.
- Çilingiroğlu A. (1993), "Van Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları, 1990-1991", *KST 14 /1*.
- Çilingiroğlu A. (1994), *Urartu Tarihi*, İzmir.
- Çilingiroğlu A. (1996), "Van Ayanis Kalesi Kazıları 1993-1994", *KST 17 /1*.
- Delaporte L. (1936), *Les Hittites*, Paris.

- Diakonoff I.M. - Kaskai S.M. (1981), *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden.
- Dinçol A.M. (1976), "Die Neuen Urartaischen Inschriften aus Körzüt", *İstanbulur Mitteilungen XXVI*.
- Dinçol A.M. (1982), "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*.
- Dinçol A.M. (1989), "Yeni Urartu Yazıtları ve Yazıt Parçaları", *AnAr XI*.
- Dinçol A.M. – Dinçol B. (1992), "Die Urartaische Inschrift aus Hanak (Kars)", *Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara.
- Dinçol A.M. - Kavaklı E. (1978), Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları, *Anadolu Araştırmaları Ek Yayın 1*, İstanbul.
- Dinçol A.M. – Yakar J. (1974), "Nerik" Şehrinin Yeri Hakkında", *Belleten XXXVIII /152*.
- Durmuş İ. (1993), *İskitler (Sakalar)*, Ankara.
- Durmuş İ. (1997), "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten LXI /231*.
- Emre K. (1969), "Altıntepe ve Urartu Seramiği", *Belleten 131*.
- Emre K. (1969), "1988 Yılı Kültepe Kazıları ile İlgili Çalışma Raporu", *Höyük*, Ankara.
- Erkmen M. (1999), "Aydıntepe Yeraltı Şehri Çalışmaları", *IX. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara.
- Erkmen et al (2002), M. Erkmen-M.Karaosmanoğlu- A. Ceylan- H. Yurttaş- G. Barın, "2000 Yılı Erzurum Kalesi Kazısı", *12. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara, 73-84.
- Erkmen M. – Ceylan A. (2003), "2001 Pasinler Kalesi Kazısı", *13. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara.
- Ertem H. (1973), *Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya yer Adları Dizini*, Ankara.
- Ertem H. (1979), "Korucutepe Excavations, 1973", *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, Ankara.
- Erzen A. – Bilgiç E. – Boysal Y. - Öğün B. (1960), "1959 Van Toprakkale Sondajları ve Bölgedeki Çalışmalar", *TAD X /2*.

- Erzen A. – Bilgiç E. – Boysal Y. - Öğün B. (1961), “Van-Toprakkale Kazı Heyetinin 1961 Yılı Kısa Çalışma Raporu”, *TAD XI /2*.
- Erzen A. – Bilgiç E. – Boysal Y. - Öğün B. (1961), “Van-Toprakkale Kazı Heyetinin 1960 Yılı Kısa Çalışma Raporu”, *TAD XI /2*.
- Erzen A. – Bilgiç E. – Boysal Y. - Öğün B. (1962), “Toprakkale ve Çavuştepe Kazıları Raporu”, *TAD XII /1*.
- Erzen A. – Bilgiç E. – Boysal Y. - Öğün B. (1963), “Van Çevresi 1963 Çalışmaları”, *TAD XII /2*.
- Erzen A. (1964), “Van Bölgesi 1964 Çavuştepe Kazıları”, *TAD XIII /2*.
- Erzen A. (1965), “Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”, *TAD XIV /1-2*.
- Erzen A. (1966), “Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”, *TAD XV /1*.
- Erzen A. (1968), “Van Bölgesi 1968 Çavuştepe Kazısı”, *TAD XVII /2*.
- Erzen A. (1970), “Van Bölgesi 1970 Çavuştepe Kazısı”, *TAD XXI /2*.
- Erzen A. (1976), “Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”, *TAD XXIII /2*.
- Erzen A. (1978), Çavuştepe I, Ankara.
- Erzen A. (1980), “Çavuştepe Kazısı 1976 Çalışmaları”, *TAD XXV /1*.
- Erzen A. (1980), “Toprakkale 1976 Çalışmaları”, *TAD XXV /1*.
- Erzen A. (1992), Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara.
- Esin U. (1969), Kuantatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu’da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği, İstanbul.
- Forbes R.J. (1950), *Metallurgy in Antiquity*, Leiden.
- Forrer E. (1931), “Hajasa-Azzi” *Caucasica* 9.
- Friedrich J. (1930), “Staatsverträge des Hatti-Reiches in Hethitischer Sprache”, *MVAeG 34 /1*, Leipzig.
- Friedrich J. (1931), “Zur Urartaischen Nominalflexion”, *ZA NF 6*.
- Garstang J. (1942), “Šamuha and Malatia”, *JNES 1*.
- Garstang J. (1943), “Hittite Military Roads in Asia Minor” *AJA 47*.
- Garstang J. – Guney O.R. (1959), *The Geography of The Hittite Empire*, London.
- Goetze A. (1928), “Das Hethiter-Reich”, *AO 27 /2*.
- Goetze A. (1930), “Bemerkungen zu dem Hethitischen Text”, *RHA 1*.
- Goetze A. (1940), *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, New Haven.
- Goetze A. (1946), “Hurrians and Subarians”, *JNES 5*.

- Goetze A. (1957), *Kulturgeschichte Kleinasiens*, München,
- Goetze A. (1967), *Die Annalen des Mursilis*, Dramstadt.
- Goetze A. (1975), “The Struggle for the Domination of Syria (1400-1300 B.C.)”, *CAH II /2*.
- Goetze A. (1975), “Anatolia from Shuppiluliumash to the Egyptian War of Muwatallish”, *CAH I/2*.
- Grousset R. (2005), *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi*, Çev. S. Dolanoğlu, İstanbul.
- Gurney OR. (1948), “Mita of Pahhuwa”, *AAA XXVIII*.
- Gurney OR. (1973a), “Anatolia c. 1750-1600 B.C.”, *CAH II /1*.
- Gurney OR. (1973b), “Anatolia c. 1600-1380 B.C.”, *CAH II /1*.
- Günbattı C. (1996), “Two New Tablets Throwing Light on the Relations Between Anatolian Kings and Assyrian Merchants in the Period of the Assyrian Colonies”, *Archivum Anatolicum 2*, Ankara.
- Günbattı C. (1997), “Kültepe’den Akadlı Sargon’a ait bir Tablet”, *Archivum Anatolicum 3*, Ankara.
- Güneri S. (1987), “Erzurum ve Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması”, *AST VII*.
- Güneri S. (1992), “Doğu Anadolu’da Yeni Gözlemler”, *TAD 30*, Ankara.
- Güneri S. (2002), “1987 Erzurum-Sos Höyük Kazıları ve 1985-1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında, Son Tunç-Erken Demir Çağında Doğu Anadolu-Kafkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler”, *OLBA V*, Mersin.
- Güterbock H.G. (1943), “Etilerde Tarih Yazıcılığı”, *TT Kong. 2*, Ankara.
- Güterbock H.G. (1956), “The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II”, *JCS X*.
- Güterbock H.G. (1961), “The North-Central Area of Hittite Anatolia” *JNES XX*.
- Güterbock H.G. (1967), “Siegel aus Boğazköy”, *AFO Beiheft 7*, Osnabrück.
- Hauptmann H. (1970), “Norşun-Tepe 1968 Kazıları Ön Raporu”, *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları*, Ankara.
- Herodotos, *Herodotos Tarihi*, Çev. M. Ökmen, İstanbul, 1991.

- Hulin P. (1960), "New Urartian Inscriptions Stones at Anzap", *AS X*.
- Işık F. (1987), "Şirinlikale, Eine unbekannte Urartäische Burg und Beobachtungen zu den Feldsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens", *Bulleten LI-200*.
- Işık A. (2001), *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, Ankara.
- Jahukyan G.B. (1961), "The Hayasa Language and its Relation to the Indo-European Languages" *Archiv Orientalni 29/3*.
- Kınal F. (1947), "Şuppiluliuma'nın Suriye Seferleri", *Bulleten XI /41*.
- Kınal F. (1953), *Arzava Memleketlerinin Mevkii ve Tarihi*, Ankara.
- Kınal F. (1954), "Doğu ve Güney-doğu Anadolu'da Tetkik Gezisi Raporu", *DTCFD XII /1-2*.
- Kınal F. (1971), "Hitit Devletleri için Kuzey Suriye'nin Önemi", *Ata Konf. IV*, Ankara.
- Kınal F. (1991), *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara.
- Klein J.F. (1974), "Urartian Hieroglyphic Inscriptions From Altın-tepe", *AS XXIV*.
- Koşay H.Z. (1941), "Türk Tarih Kurumu Alacahöyük Hafriyatı, 1940 Çalışmaları ve Neticeleri", *Bulleten 5/17-18*.
- Koşay H.Z. (1943), "Türk Tarih Kurumu Tarafından Alacahöyük'te Yapılan Hafriyatta Elde Edilen Neticeler", *TTKong. 2*, Ankara.
- Koşay H.Z. (1948), "Karaz Sondajı", *TTKong 3*.
- Koşay H.Z. (1948), "Alaca-Höyük Hafriyatının Son Safhası", *TTKong 3*, Ankara.
- Koşay H.Z. (1952), "Alacahöyük ve Güllücek Kazılarının Sonuçları", *TTKong. 4*, Ankara.
- Koşay H.Z. (1962), "Pulur Kazısı, 1960", *TAD II*, Ankara.
- Koşay H.Z. (1963), "Alaca Höyük ve Güllücek Buluntularına Göre Anadolu ve Balkanlar Prehistuvarı Arasındaki İdentite ve Diversite'ler", *Bulleten 27/106*.
- Koşay H.Z. (1964), "Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)" *Atatürk Konferansları I*, Ankara.
- Koşay H.Z. (1972), "Hitit Tapınağı Şamuha Nerededir?", *Bulleten XXXVI*.
- Koşay H.Z. (1974), "Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi (Prehistor ve Protohistuvarı)", *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı Cilt I*, Erzurum.
- Koşay H.Z. (1984), *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara.

- Koşay H.Z. – Hauptmann H. (1971), “Norşun Tepe 1970”, *AS XXI*, 1971.
- Koşay H.Z. – Turfan K. (1959), “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, *Bulleten 23/91*, Ankara.
- Koşay H.Z. – Vary H. (1964), Pulur Kazısı, 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu, Ankara.
- Koşay H.Z. – Vary H. (1967), Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961, Ankara.
- Ksenophon, Anabasis (Onbinlerin Dönüşü), Çev. T.Gökçöl, İstanbul, 1998.
- Köroğlu K. (2000), “Urartu Krallığı’nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, *Bulleten LXIV /241*.
- Köroğlu K. (2005), “The Northern Border of the Urartian Kingdom”, *Anatolian Iron Ages 5*.
- Lamb W. (1954), “The Culture of North-east Anatolia and its Neighbours”, *AS IV*.
- Lambert W.G. (1961), “Sultantepe Tablets. VIII. Shalmaneser in Ararat” *AS XI*.
- Luckenbill D.D. Ancient Records of Assyria and Babilonya I-II (ARAB I-II), New York, 1968.
- Laroche E. (1966), Les Noms des Hittites, Paris.
- Laroche E. (1971), Catalogue des Textes Hittites, Paris.
- Lehmann C.F. - Haupt (1931), Armenien Einst und Jetzt II-2, Berlin.
- Lloyd S. (1956), Early Anatolia, London.
- Lloyd S. (1967), Early Highlands Peoples of Anatolia, London.
- Lloyd S. (1998), Türkiye’nin Tarihi, Çev. E. Varinlioğlu, Ankara.
- Maxwell K.R. – Hyslop (1974), “Assyrian Sources Of Iron A Preliminary Survey of Historical and Geographical Evidence” *IRAQ XXXVI*.
- Mayer L. A. – Garstang J. (1923), Index of Hittites Names, London.
- Melikishvili G.A. (1960), Urartskie Kliobraznyne Nadpisi, Moskova.
- Memiş E. (1989), Eskiçağ Türkiye Tarihi, Konya.
- Memiş E. (1990a), Tarihi Coğrafyaya Giriş, Konya.
- Memiş E. (1990b), “MÖ. 2. Binyılda Hitit-Gaşka Münasebetleri”, *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongreleri (Uluslar arası I, 1-3 Haziran 1988)*, Samsun.
- Memiş E. (1994), “Hitit Devletlerinin Batı Anadolu Politikası”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 3*, Konya.
- Memiş E. (2005), İskitlerin Tarihi, Konya.

- Miroğlu (1975), XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı, İstanbul.
- Monte G.F. - Tischler J. (1978), Die Orts- und Gewässernamen der Hethitischen Texte, Répertoire Geographique des Textes Cuneiformes VI, Wiesbaden.
- Murat L. (1998), “Hitit Dünyasında Gaşgaların Yeri”, *III. Uluslar arası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 16-22 Eylül 1996*, Ankara.
- Orthmann W. (1963), Frühe Keramik von Boğazköy, Berlin.
- Orthmann W. (1968/69), “Eine Urartaische Inschrift in Avnik”, *AfO 22*, Berlin-Graz.
- Otten H. (1969), “Hitit Tarihinin Kaynakları ve Eski Doğu Kronolojisi”, *Belleten XXXIII*.
- Öğün B. (1967), “Urartu Araştırmalarının Anadolu, Yunanistan ve Etrüsk Tarihi ve Arkeolojisi Bakımından Önemi”, *TTKong. VI*.
- Özgüç T. – Akok M. (1957), “Horoztepe Eserleri”, *Belleten 21*.
- Özgüç T. (1947), “Yümüktepe Kazıları”, *Belleten 11/41*.
- Özgüç T. (1947), “Gözlükule Kazıları”, *Belleten 11*.
- Özgüç T. (1948), “Samsun Hafriyatının 1941-42 Yılı Neticeleri”, *TT Kong 3*, Ankara.
- Özgüç T. (1953), “Kültepe’de 1950 yılında TTK Adına Yapılan Kazılar Hakkında Ön Rapor”, *Belleten XVII/65*.
- Özgüç T. (1954), “Kültepe’de 1953 Yılında Yapılan Kazılar”, *Belleten XVIII.*
- Özgüç T. (1955), “Kültepe 1954 Hafriyatı, Ib Katı Eserleri”, *Belleten XIX*.
- Özgüç T. (1955), “Kültepe Hafriyatı 1954, II. Kat Eserleri”, *Belleten XIX*.
- Özgüç T. (1956), “Kültepe Kazıları, 1953”, *TAD 6/1*, Ankara.
- Özgüç T. (1957), “Kültepe/Kaniş Kazıları”, *TAD 7/1*.
- Özgüç T. (1958), “Kültepe ve Horoztepe Kazıları”, *TAD 8/1*, Ankara.
- Özgüç T. (1959), Kültepe/Kaniş, Asur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar, Ankara.
- Özgüç T. (1959), “Kültepe ve Horoztepe Kazıları”, *TAD 9/1*, Ankara.
- Özgüç T. (1962), “Kültepe ve Altıntepe Kazıları Hakkında Rapor”, *TAD 12/1*, Ankara.
- Özgüç T. (1964), “Kültepe-Kaniş Kazıları”, *Höyük 1*, Ankara.
- Özgüç T. (1966), Altıntepe I: Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri, Ankara.
- Özgüç T. (1988), “1988 Yılı Kültepe/Kaniş Kazıları”, *TAD 13/2*, Ankara.

- Özgüç T. (1999), Kültepe-Kaniş/Neša Sarayları ve Mabedleri, Ankara.
- Payne M. R. (1995), Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Payne M. R. – Ceylan A. (2003), “A New Urartian Inscription From Ağrı-Pirabat”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XLV /2*, Roma.
- Pehlivan M. (1984), En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Pehlivan M. (1990), “Karaz Kültürü ve Hurriler” *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* Sayı 1, Cilt 1, Van, 168-176.
- Pehlivan M. (1991a), “Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* Sayı 2, Cilt 2, Van.
- Pehlivan M. (1991b), Hayaşa (MÖ. XV-XIII. Yüzyıllarda Kuzeydoğu Anadolu), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 121, Erzurum.
- Pehlivan M. (1991c), Daya(e)ni/Diau(e)hi, (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu’nun Yıkılışına Kadar), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 124, Erzurum.
- Pehlivan M. (1994), “Başlangıçtan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi” *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23–25 Mayıs 1988)*, Ankara, 327-345.
- Piotrovskii B.B. (1966), *IL Regno Di Van Urartu*, Roma.
- Piotrovskii B.B. (1969), *Urartu*, Geneva.
- Postgate J.N. (1973), “Assyria Texts and Fragments”, *Iraq* 35.
- Russell H.F. (1984), “Shalmaneser’s Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources” *AS XXXIV*.
- Saggs H.W.F. (1984), *The Mighth that was Assyria*, London.
- Sagona A. (1992), “Büyüktepe Höyük Excavations 1990”, *KST XIII/I*.
- Sagona A. (1993), “Bayburt Survey 1991”, *AST X*.
- Sagona A. (1993), “Büyüktepe Höyük 1991”, *KST XIV/I*.
- Sagona A. (1994), “Büyüktepe Höyük, 1992”, *KST XV/I*.

- Sagona A. – Brennan P. (1995) “Bayburt Survey 1993”, *AST XII*.
- Sagona A. – Pemberton E. – Mcphee I. (1991), “Excavations at Büyüktepe Höyük, 1990: First Preliminary Report” *AS XLI*.
- Sagona A. – Pemberton E. – Mcphee I. (1992), “Excavations at Büyüktepe Höyük, 1991: Second Preliminary Report” *AS XLII*.
- Sagona A. – Pemberton E. – Mcphee I. (1993), “Excavations at Büyüktepe Höyük, 1992: Third Preliminary Report” *AS XLIII*..
- Salvini M. (1967), *Nairi e Ur (u) artri, Contributo Alla Storia Della Formazione Del Regno Dı Urartu*, Roma.
- Salvini M. (1995), *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Dramstadt.
- San O. (2000), “Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı”, *OLBA III*, Mersin.
- Sandalgian J. (1917), *Histoire Del’ Armenie Des Ages du Paganisme*, Rome.
- Savaş S.Ö. (1998), “Hattuša” Adı Üzerine”, III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 16-22 Eylül 1996, Ankara..
- Sayce A.H. - Litt D. (1970), “The Kingdom of Van (Urartu)”, *CAH III*.
- Schirmer W. (1982), *Hitit Mimarlığı*, Çev. B. Marda, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Seeher J. (1993), “Tarih Öncesi Çağlarda Ölüm ve Gümü” *Arkeoloji ve Sanat* 59, Çev. Sevil Gülçur, İstanbul.
- Seeher J. (2000), “Boğazköy-Hattuša 1998 Yılı Çalışmaları”, *KST XXI/I*.
- Seeher J. (2000), “Hattuša/Boğazköy’ün Yerleşim Tarihine yeni Katkılar: Büyükkaya Kazılarına Toplu Bakış”, *TÜBA-AR 3*, İstanbul.
- Seeher J. (2002), “Hattusa-Boğazköy- Hauptstadt des Reiches”, *Die Hethiter und Ihr Reich, Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland 18. Januar-28 April 2002*, Bonn.
- Sever H. (2005), “amütum Madenin Ticaretinin Yapılması Hususunda, Asur Şehir Meclisinde Verilmiş bir Ruhsatname”, *Archivum Anatolicum 3*, Ankara.
- Sever R. (2005), *Çoruh Havzası Enerji Yatırım Projeleri ve Çevresel Etkileri*, Konya.
- Sever H. – Çeçen S. (2000), “Naraqqum” Ortaklığı Hakkında Yeni Bir Belge”, *Archivum Anatolicum 4*, Ankara.
- Sevin V. – Belli O. (1977), “Yeşilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi”, *AnAr IV-V*.

- Sevin V. – Caneva I. (1995), “1993 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları”, *KST XVII/I*.
- Sevin V. – Caneva I. (1996), “1994 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları”, *KST XVIII/I*.
- Sevin V. – Caneva I. – Koroğlu K. (1996), “1995 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları”, *KST XVIII/I*.
- Sevin V. (1979), *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul.
- Sevin V. (1981), “Menua’nın oğlu İnuşpua”, *AnAr VII*.
- Sevin V. (1988), “Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu”, *Höyük 1*, Ankara.
- Sevin V. (2001), *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I*, Ankara.
- Sevin V. (2003), *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul.
- Sevgen N. (1959), *N. Sevgen Anadolu Kaleleri*, Cilt I, Ankara.
- Sinclair T.A. (1989), *Eastern Turkey: An Arhitectural and Archaeological Survey*, Volume 2, London.
- Slattery D.J.G. (1987), "Urartu and the Black Sea Colonies: An Economic Perspective", *Al-Rafidan VIII*.
- Sommer F. (1947), *Ahhijavafrage und Sprachwissenschaft*, München.
- Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, Çev. A. Pekman, İstanbul.
- Şahin H.A. (2000), “Kültepe Metinlerine göre, Sin Rahiplerinin Anadolu’daki Faaliyetleri”, *Archivum Anatolicum 4*, Ankara.
- Tansuğ K. (1949), “Kimmer’lerin Anadolu’ya Girişleri ve MÖ. 7.inci Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebeti”, *DTCFD VII /4*.
- Tarhan M.T. (1978), *MÖ. XIII. Yüzyılda <Uruatri> ve <Nairi> Konfederasyonları*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul.
- Tarhan M.T. (1979), “Eskiçağ’da Kimmer Problemi”, *T.T.Kong. 8*, 1979.
- Tarhan M.T. (1982), “Urartu Devleti’nin <Kuruluş> Evresi ve Kurucu Krallarından <Lutipri=Lapturi> Hakkında Yeni Görüşler”, *AnAr VIII*.
- Tarhan M.T. (1983), "The Structure of the Urartian State", *AnAr 9*.
- Tarhan M.T. (1984), “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, *AST 1*.
- Tarhan M.T. (1786), "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", *TT. Kong. 9*, Ankara.

- Tarhan M.T. – Sevin V. (1975), “Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağını”, *Belleten* 155.
- Tarhan M.T. – Sevin V. (1975), “Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler”, *AnAr IV-V*.
- Tekin O. (1996), “Aşağı Anzaf Kazısında Bulunan İslami Kontrmarklı Bir Bizans Sikkesi”, *Toplumsal Tarih* 36.
- Tekin O. (1998), Eskiçağ’da Para, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Kleiss W. – Hauptmann H., Topographische Karte Von Urartu, *Archaeologische Mitteilungen Aus Iran*, Ergänzungsband 3, Berlin.
- Tozer H.F. (1881), Turkish Armenia and Eastern Asia Minor, London.
- Turan O. (1979), “Bayburt” *İslam Ansiklopedisi II*, İstanbul.
- Tylecote R.F. (1981), “Iron Sands from the Black Sea”, *AS XXXI*.
- Umar B. (1993), Türkiye’de Tarihsel Yer Adları, İstanbul.
- Umar B. (1999), İlkçağda Türkiye Halkı, İstanbul.
- Umar B. (2000), Karadeniz Kappadokia’sı (Pontos), Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması, İstanbul.
- Ünal A. (1997), “Hitit Metinlerinde Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağıyla İlgili Kayıt ve Anımsamalar”, *Archivum Anatolicum 3 (Emin Bilgiç Anı Kitabı)*, Ankara, 341-356.
- Ünal A. (2002), Hititler Devrinde Anadolu I, İstanbul.
- Ünal A. (2003), Hititler Devrinde Anadolu II, İstanbul.
- Ünal A. (2003), “Hititler, Akdeniz ve Liman Kenti Ura”, *OLBA VII (Özel Sayı)*, Mersin.
- Ünsal V. (2000), Eskiçağ’da İspir ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- van Loon M. N. (1966), Urartian Art, Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations, İstanbul.
- van Loon M. N. – Buccellati G. (1969), “The 1968 Excavations at Korucutepe near Elazığ”, *TAD 17/1*, Ankara.
- van Loon M. N. – Buccellati G. (1970), “Chicago ve Kaliforniya Üniversiteleri 1968 Korucutepe Kazısı Raporu”, *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları*, Ankara.

- van Loon M. N. - Güterbock H.G. (1970), "The 1969 Excavation at Korucutepe near Elazığ", *TAD 18/2*, Ankara.
- van Loon M. N. (1971), "Recent Archaeological Research in Turkey: Korucutepe Near Elazığ", *AS 21*.
- van Loon M. N. (1971), "Korucutepe Kazısı 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Ankara.
- van Loon M.N. - Güterbock H.G. (1972), "Korucutepe Kazısı, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Ankara.
- van Loon M.N. - Güterbock H.G. (1972), "The 1970 Excavation at Korucutepe near Elazığ", *TAD 19/1*, Ankara.
- Vickers M. – Kakhidze A. (2001), "The British-Georgian Excavation at Pichvnari 1998: The 'Grek' and 'Colchian' Cemeteries" *AS 51*.
- von der Osten H. H. (1937), "Anadolu'da Milattan Önce Üçüncü Binyıl", *TTKong. 2*, İstanbul.
- von Gall H.(1967), "Zu den Kleinasiatischen Treppentunneln" *Archaeologischer Anzeiger Heft 4*.
- von Schuler E. (1965), *Die Kaşkäer, Ein Beitrag Zur Ethnographie des Alten Klein Asien*, Berlin.
- von Schuler E. (1965), "Sonderformen Hethitischer Staatsverträge", *An Ar II/1-2*, İstanbul.
- Wilson J.V.K. (1962), "The Kurbail Statue of Shalmaneser III", *Iraq XXIV-2*.
- Wiseman D.J. (1973), "Assyria and Babylonia, c. 1200-1000 B.C.", *CAH II /2*.
- Wooley S.L. (1953), *Forgotten Kingdom*, London.
- Yakar J. (1979), "Troy and Anatolian Early Bronze Age Chronology", *AS 29*, London.
- Yakar J. (1984), "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia, Part I", *AS XXXIV*.
- Yakar J. (1985), *The Later Prehistory of Anatolia. The Late Chalcolithic and Early Bronze Age*, Cilt 2, Oxford.
- Yakar J. (1985), "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia, Part II", *AS XXXV*.
- Yıldırım R. (1989), *Urartu İğneleri*, Ankara.

Yıldırım R. (2002), Uygurlık Tarihine Giriş (İlkçağ Tarih ve Uygurlıkları), İzmir.

Zehiroğlu A.M. (2000), Antik Çağda Doğu Karadeniz, İstanbul.

Zimansky P.E. (1985), Ecology and Empire: The Structure of the Urartian of the Urartian State, Chicago.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı, Soyadı: Burak YAKAN

Doğum Yeri ve Yılı: Bakırköy/11.05.1993

Yabancı Dili: İngilizce

E Posta: burak@ustacelik.com.tr

Eğitim Durumu

Lisans: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Yüksek Lisans: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Tarih Anabilim Dalı